

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

На правах рукопису

ОСТРОВА ВІКТОРІЯ ДМИТРІВНА

УДК 159.923.2: 316.4

**ПРОСПЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Спеціальність: 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
Панок Віталій Григорович
доктор психологічних наук,
професор

Київ-2015

Зміст

ВСТУП.	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	12
1.1. Теоретичні візії процесу соціально-психологічної адаптації особистості	12
1.2. Вікові та індивідуально-психологічні аспекти соціально-психологічної адаптації студентської молоді	25
1.3. Темпоральні аспекти ідентичності особистості як чинники соціально-психологічної адаптації	38
Висновки до першого розділу	51
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	55
2.1. Методи емпіричного дослідження ідентичності особистості	55
2.2. Організація дослідження впливу темпоральних аспектів ідентичності на соціально-психологічну адаптованість	67
2.3. Методики дослідження впливу темпоральних аспектів ідентичності на соціально-психологічну адаптованість	77
2.3.1. Методи дослідження темпоральних аспектів ідентичності особистості	79
2.3.2. Методи дослідження соціальної адаптованості й механізмів соціально-психологічної адаптації	82
Висновки до другого розділу	84
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	87
3.1. Соціально-психологічні особливості актуальної та проспективної ідентичності студентської молоді	87
3.2. Результати емпіричного дослідження параметрів соціально-	109

психологічної адаптованості студентської молоді	
3.3. Специфіка зв'язку проспективної ідентичності та соціально-психологічної адаптації студентської молоді	122
Висновки до третього розділу	150
ВИСНОВКИ	153
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	157
ДОДАТКИ	183

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР СіДПІ – високий рівень складності і диференційованості
проспективної ідентичності

МДС – методика дослідження самоствавлення

НР СіДПІ – низький рівень складності та диференційованості
проспективної ідентичності

СПА – соціально-психологічна адаптація

СР СіДПІ – середний рівень складності та диференційованості
проспективної ідентичності

А – адаптація

С – самоприйняття

L – прийняття інших

Е – емоційний комфорт

І – інтернальність

D – домінування

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний стан соціальних відносин в Україні характеризується швидкоплинними змінами, відсутністю стандартизованої репрезентації суспільних норм та цінностей при наявності великого розмаїття різноспрямованих життєвих стратегій і практик, суспільно-політичних орієнтирів та ін. Названі обставини суттєво ускладнюють адаптацію сучасної молоді людини до самостійного життя, побудову професійної кар'єри, визначення своєї ролі та місця у соціумі.

Студентська молодь як специфічна соціально-вікова група відчуває ці проблеми з особливою гостротою, оскільки в силу особливостей соціальної ситуації розвитку поставлена перед необхідністю вибору життєвої стратегії, формування особистих і професійних планів, соціальної і особистісної ідентифікації, самовизначення. У зв'язку з цим проблема дослідження ідентичності особистості молоді людини у сучасних умовах набуває як теоретичного, так і практичного значення.

Дослідження процесів і чинників становлення особистості молоді людини, процесів її ідентифікації та адаптації було здійснено в роботах Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна та ін. У зарубіжній психології соціально-психологічний аспект проблеми ідентичності особистості досліджували Д. Абрамс, М. Аугастинос, П. Бергер, Р. Браун, Н. Елемерс, Е. Еріксон, Д. Кемпбелл, Л. Крапман, Ч. Кулі, Т. Лукман, Дж. Марсія, Дж. Мід, П. Оакс, А. Теджфел, Дж. Тернер, Е. Уотерман, Ю. Хабермас, М. Хог, Л. Фестінгер, М. Фрідман, М. Шеріф. У радянській та вітчизняній соціально-психологічній науці проблеми самосвідомості та самопізнання, соціальних стереотипів та уявлень, процесів ідентифікації та ідентичності представлені в роботах В. Агєєва, Г. Андрєєвої, Г. Балла, М. Боришевського, О. Васильченко, М. Корнева, Г. Ложкіна, С. Максименка,

В. Москаленко, В. Панка, М. Слюсаревського, Г. Солдатової, Т. Стефаненко, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелевої, В. Ядова, Т. Яценко. Значний внесок у розвиток теорії соціальної ідентичності зробили О. Белінська, В. Васютинський, П. Горностай, Н. Дмитрієва, Н. Іванова.

На початку ХХІ ст. значно збільшився науковий інтерес до темпоральних аспектів ідентичності особистості. У соціально-психологічних дослідженнях останніх років вивчалися ретроспективна, актуальна та проспективна ідентичності (Г. Андреева, О. Белінська, Х. Маркус, М. Сіннірелла, О. Тихомандрицька).

Прспективна ідентичність розглядається дослідниками як сукупність певних ідентифікаційних характеристик особистості, що віднесені у майбутнє, як актуалізація одного з “можливих Я” у соціальному контексті. Але сутність, особливості та механізми зв'язку проспективної ідентичності та процесу соціально-психологічної адаптації студентської молоді досліджено недостатньо.

Соціальна значущість проблеми та її недостатнє теоретичне й емпіричне вивчення визначили вибір теми нашого дослідження – “Прспективна ідентичність як чинник соціально-психологічної адаптації студентської молоді”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової тематики лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту політичної та соціальної психології НАПН України, зокрема теми НДР “Особливості становлення групової ідентичності в освітніх та соціальних середовищах”, 2010-2013 рр. (№ держреєстрації 0109U000110) та теми НДР “Свідоме та несвідоме як чинники регуляції групової взаємодії суб'єктів освітнього процесу”, 2014-2017 рр. (№ держреєстрації 0114U001513).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 5/13 від

25.04.2013 р.) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 28.05.2013 р.).

Об'єкт дослідження: процес соціально-психологічної адаптації студентської молоді.

Предмет дослідження: проспективна ідентичність як чинник соціально-психологічної адаптації студентської молоді.

Мета дисертаційної роботи – на основі теоретичного аналізу проблеми та емпіричного її дослідження виявити значення і роль проспективної ідентичності як чинника та механізму процесу соціально-психологічної адаптації студентів.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців визначити психологічну природу, критерії та показники соціально-психологічної адаптованості взагалі та в студентському віці зокрема.

2. Визначити психологічний зміст, природу та особливості проспективної ідентичності особистості.

3. Розробити та обґрунтувати програму та методи емпіричного дослідження темпоральних аспектів ідентичності та соціально-психологічної адаптованості студентської молоді.

4. На основі аналізу результатів емпіричного дослідження визначити зміст, структуру і динаміку актуальних і проспективних ідентичностей студентів.

5. Виявити й описати зв'язок проспективної ідентичності та соціально-психологічної адаптованості студентської молоді.

База дослідження. У дослідженні взяли участь студенти 2-4 курсів очної форми навчання Національного авіаційного університету (м. Київ), Університету сучасних знань (м. Київ) та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Луганськ). Загальна кількість респондентів – 421 особа віком від 18 до 25 років, у тому числі чоловіків – 178 осіб (42,28%), жінок

– 243 (57,72%) особи. Дослідження проводилось у 2006 і 2014 роках.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань були застосовані наступні методи дослідження:

теоретичні методи – аналіз, проектування, узагальнення – для визначення стану розробленості проблеми та теоретичних засади дослідження впливу проспективної ідентичності на соціально-психологічну адаптацію студентської молоді; емпіричні: “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда – для визначення кількісних та змістових показників актуальної та проспективної ідентичності студентів; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд – для визначення рівня соціально-психологічної адаптації; методика дослідження самоствавлення С. Р. Панталеєва, методика діагностики самоактуалізації особистості, тест діагностики полімотиваційних тенденцій “Я”-концепції С. М. Петрової – для визначення особливостей адаптованості студентів за внутрішнім критерієм; статистичні методи обробки емпіричних даних – аналіз описових статистик, тест Колмогорова-Смірнова, коефіцієнт кутового перетворення Фішера, t-критерій Стьюдента. Математична обробка даних: Microsoft Excel та пакет статистичних даних SPSS 17.0 для Windows.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що:

– *вперше*:

- визначено й обґрунтовано значення і роль проспективної ідентичності як чинника та механізму соціально-психологічної адаптації студентів, доведено, що проспективна ідентичність ініціює соціальну активність суб'єкта, обумовлює процес набуття особистістю соціального досвіду, що в результаті забезпечує адаптацію до швидкоплинних процесів соціальної дійсності;

- обґрунтовано застосування “коефіцієнту проспективності” як узагальнюючого показника складності та диференційованості структури проспективної ідентичності особистості;

– *уточнено* поняття:

- “темпоральні аспекти ідентичності” – як часові характеристики

самоідентифікації особистості, що віднесені у минуле, теперішнє або майбутнє;

- “проспективна ідентичність” – як динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом “Я-концепції” особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних ролей, соціальних статусів;

– *набули подальшого розвитку* теоретичні положення щодо структури, змісту і функцій ідентичності студентів в цілому та проспективної ідентичності зокрема, що дозволяє здійснити перехід від уявлень про їх структурно-функціональну сутнісну визначеність до концептів їх динамічної мінливості, вірогідності та потенційності; методичні підходи до застосування психодіагностичного інструментарію у дослідженні темпоральних аспектів ідентичності студентської молоді: запропоновано вдосконалену методіку дослідження проспективної ідентичності.

Практична значущість результатів дослідження. Результати дослідження і сформульовані на їх основі висновки можуть бути застосовані: науковцями – для подальшого вивчення процесів ідентифікації та соціально-психологічної адаптації студентської молоді; викладачами ВНЗ – для удосконалення навчальних програм з курсів “Соціальна психологія”, “Психологія особистості”, “Вікова і педагогічна психологія”, “Психологія розвитку”, “Психологічна служба” та ін.; співробітниками психологічної служби ВНЗ – для психологічного супроводу студентів; широким колом спеціалістів – при розв’язанні проблем становлення особистості студента.

Результати дослідження впроваджено: у навчально-виховний процес студентів ДВНЗ “Криворізький національний університет” Криворізький педагогічний інститут (довідка № 02/02-367/3 від 12.06.2015 р.) та Національного авіаційного університету (акт про впровадження, протокол № 6 від 05.06.2015 р.) і застосовуються у процесі викладання навчальних дисциплін “Соціальна психологія”, “Вікова психологія”, “Прикладні психологічні дослідження”, “Психодіагностика”; у діяльність Українського НМЦ практичної

психології і соціальної роботи НАПН України (довідка № 78 від 19.06.2015 р.) та Львівського обласного центру практичної психології і соціальної роботи (довідка Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти № 301 від 16.06.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та висновки були оприлюднені на Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2008 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2010 р.), Всеукраїнському Форумі психологів України до 20-річчя психологічної служби системи освіти України (Київ, 2011 р.), Міжвузівській науково-практичній конференції “Соціальні технології адаптації студентів до умов навчання у вищих навчальних закладах України” (Київ, 2012 р.), Міжвузівській науково-практичній конференції “Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах” (Київ, 2012 р.), IV Міжнародній заочній науково-практичній конференції “Актуальні напрями фундаментальних і прикладних досліджень” (Норт-Чарлстон, США, 2014 г.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми прикладної психології” (Київ, 2014 р.), семінарі “Адаптація дошкільників, учнів, студентів до навчально-виховного процесу” (Київ, 2014 р.), Всеукраїнському науково-практичному семінарі “Сімейні цінності: теорія і практика формування” (Київ, 2015 р.), круглому столі “Психологічна служба в системі вищої освіти України: проблеми та перспективи розвитку” (Львів, 2015р.).

Публікації. Основні результати дисертації представлено у восьми статтях у фахових виданнях, що входять до переліку МОН України, у одній закордонній статті, методичному посібнику та у двох працях, опублікованих у збірках матеріалів конференції та круглого столу.

Структура і обсяг дисертації: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (249 найменувань, з них 28 – іноземними мовами), восьми додатків. Загальний обсяг дисертації – 193

сторінки, основний зміст викладено на 156 сторінках. Дисертація містить 6 малюнків та 22 таблиці, які займають 35 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Теоретичні візії процесу соціально-психологічної адаптації особистості

Проблема соціально-психологічної адаптації набуває особливої значущості в період трансформації суспільства. В умовах соціально-економічних і політичних змін, які відбуваються у суспільстві, у молоді, і зокрема, у студентській молоді виникають труднощі у процесі соціальної адаптації, які пов'язані, з одного боку, з мінливістю соціального середовища, а з іншого боку, з віковими і соціально-психологічними особливостями самого студентства. Проблема соціальної адаптації є однією з найактуальніших проблем сучасної соціальної психології і вимагає інтенсивних розробок.

Термін “адаптація” (лат. *Adapto* – пристосовую) було уведено в науковий обіг у другій половині вісімнадцятого сторіччя Х. Аубертом для позначення підвищення чи зниження світлової чутливості при змінах освітленості (світлова адаптація). Далі цей термін застосовувався для позначення однієї з фундаментальних властивостей всього живого – здатності живих організмів змінювати власну фізичну і функціональну організацію, а також форми поведінки (у тварин) у відповідності з особливостями оточуючого середовища [159].

Детальний аналіз дефініцій поняття “адаптація” (всього 46 визначень), наведено у дослідженні Т. В. Середи, де зазначається, що визначення адаптації є досить різноманітними та суперечливими; у різних дефініціях

акцентуються різні сторони явища, що досліджується [175]. Подібне різноманіття визначень пов'язано із застосуванням їх у різних царинах наукового знання, зі специфікою завдань дослідження, із відмінностями підходів до проблеми адаптації, що є прийнятими в окремих наукових школах, і, нарешті, з основними тенденціями розвитку науки в конкретних історичних умовах.

Незважаючи на велику різноманітність, у всіх визначеннях адаптації можна виокремити наступні загальні моменти (за Н. М. Мельніковою):

1. процес адаптації завжди передбачає взаємодію двох об'єктів;
2. взаємодія між ними розгортається в особливих умовах – умовах дисбалансу, неузгодженості між системами;
3. основною метою такої взаємодії є певна координація між системами, ступінь і характер якої може варіювати в досить широких межах;
4. досягнення мети передбачає певні зміни у системах, що взаємодіють [107, с. 14].

Як зазначає С. І. Розум, “...який би конкретний зміст не вкладався в це поняття, які б механізми цьому процесові не приписувались, сутність залишається незмінною – для того, щоб виживати і розвиватися, організми мають враховувати властивості і особливості оточуючого середовища. У самому загальному вигляді адаптація – це процес взаємодії двох змінних – потреб живого організму і особливостей середовища, що його оточує. Зміна умов середовища ініціює зміну вимог до живих організмів. Зміна організмів у відповідь на “вимоги” середовища призводить до зміни змісту і предметів потреб. ...у зв'язку з цим адаптація є завжди індивідуальною і відносною, а процес адаптації є нескінченним” [159, с. 19].

Наскільки багатоплановим є розуміння терміну “адаптація” в різних наукових дисциплінах, настільки різноманітним є застосування даного поняття у психології. Саме багатогранність і складність цього поняття визначає різні концептуальні підходи та напрями в її дослідженні вітчизняними та зарубіжними психологами.

У вітчизняній, радянській та пострадянській психології адаптація розглядається як динамічний процес і як результат пристосування людини до умов свого існування; як необхідна умова становлення особистості індивіда, мікроцикл в розвитку особистості, в ході якого відбувається засвоєння всієї сукупності норм, що діють у суспільстві, оволодіння прийомами і засобами діяльності і міжособистісного спілкування. В якості специфічних механізмів адаптації відзначаються вплив трудової діяльності людини на найближче соціальне середовище та активна зміна людиною результатів своєї адаптації відповідно до соціальних умов буття [8-9, 10-12, 16, 18, 83, 99-100, 114, 153-155, 172].

Узагальнення основних теоретичних положень проблеми адаптації дозволяє зробити висновок, що адаптація це цілісний, системний процес, який характеризує взаємодію особистості з природним і соціальним середовищем. Виокремлення різних видів і рівнів адаптації певною мірою є штучним і здійснюється з метою наукового аналізу та опису цього явища. Особливості процесу адаптації визначаються психологічними властивостями суб'єкта, рівнем його особистісного розвитку, залежать від досконалості механізмів особистісної регуляції поведінки та діяльності. У якості системоутворюючого фактору, що організує процес соціально-психологічної адаптації, більшість дослідників розглядають мету, пов'язану із провідною потребою.

У роботах більшості зарубіжних авторів адаптація визначається як необхідна умова ефективного функціонування особистості, яке здійснюється шляхом досягнення певного рівня рівноваги між суб'єктом і середовищем. З одного боку, кожна теорія особистості “як би спеціалізується на тому або іншому з аспектів сутності людини, гіпертрофує, абсолютизує ту чи іншу сторону її життєдіяльності, представляючи її у відриві від інших аспектів” [214, с. 62.], з іншого боку, аналіз відомих теорій особистості дає змогу виявити основні структурні компоненти особистості, які є структурними елементами системи адаптації і можуть розглядатися як самостійні чинники адаптаційного

процесу [210].

В якості основних напрямів дослідження змісту адаптації у межах зарубіжних психологічних шкіл можна виокремити наступні:

– біхевіоральний (Дж. Уотсон і ін.) – адаптація розглядається в широкому розумінні як процес задоволення потреб індивіда відповідно до вимог середовища, що призводить до змін у поведінці індивіда. Акцентуються процесуальний (адаптація як процес) і результативний (адаптація як стан) аспекти категорії адаптації, тобто відбувається ототожнення понять адаптації і пристосування [198];

– психоаналітичний (А. Фрейд, З. Фрейд, Е. Еріксон та ін.) – адаптація розглядається як стан гомеостазу між особистістю і середовищем. Як і представники біхевіорального напрямку, представники психоаналізу ототожнюють зміст категорій “адаптація” (adaptation) та “пристосування” (adjustment) [201; 202-203; 205; 217; 231];

– когнітивний (Ж. Піаже) – представники цього напрямку для опису процесу адаптації особистості запропонували спеціальні терміни: асиміляція (дії з новими предметами на основі вже сформованих умінь і навичок) і акомодация (прагнення змінити свої вміння та навички в результаті змінених умов і відповідно до них). Акомодация відновлює порушену рівновагу в психіці і поведінці, усуває невідповідність між наявними навичками, вміннями та умовами виконання дій. Ці два процеси відбуваються одночасно і складають зміст процесу адаптації. Ж. Піаже вважав, що треба прагнути до того, щоб асиміляція і акомодация завжди знаходилися в рівновазі [139];

– інтеракціоністський (Л. Філіпс) – адаптація розглядається як стан, при досягненні якого особистість задовольняє мінімальним вимогам та очікуванням суспільства, підкреслюється соціальна спрямованість процесу адаптації. Адаптивна поведінка характеризується успішним прийняттям рішень, проявом ініціативи і чітким визначенням власного майбутнього, що відображає ідею активності особистості, і те, що її соціальна активність має перетворювальний характер. У межах інтеракціоністського напрямку

відбувається розмежування понять “адаптація” і “приспосовання”: адаптація – це організований спосіб подолання типових проблемних ситуацій, що формується шляхом послідовного ряду приспосовань. Тобто, приспосовання – це лише компонент адаптації, який виявляє себе при зіткненні з конкретною проблемною ситуацією [200];

– гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) – адаптація розглядається як динамічний стан оптимальності, що підкреслює процесуальні та результуючі аспекти даної категорії [103-106; 156-158].

Усі вищеперераховані аспекти виокремлюються і в розгляді соціально-психологічної адаптації особистості. Соціальна адаптація є безперервним процесом реагування на зміни, що відбуваються в житті людини і може розглядатися як безперервний комунікативний процес, у якому люди, що приспосовуються одне до одного, виробляють нові способи взаємодії з різними структурними елементами соціального середовища. При цьому метою соціальної адаптації є інтегрування особистості в сформовану систему соціальних відносин, що передбачає продукування стереотипів поведінки, які відбивають систему цінностей і норм, визначають поведінку в конкретній соціальній групі, а також здобуття, закріплення і розвиток умінь і навичок міжособистісного спілкування [168].

Г. О. Балл розглядає поняття адаптації згідно з універсальним характером тенденції до встановлення рівноваги між компонентами реальних систем. Категорія адаптації застосовується ним для аналізу процесу розвитку особистості, її психологічних механізмів. Автор підкреслює, що тенденція до досягнення рівноваги присутня на всіх рівнях розвитку матерії, охоплює всі форми її руху – від фізичної до соціальної, а адаптація – процес, спрямований не тільки на збереження і відтворення деякого заздалегідь даного відношення, але і на вихід за рамки наявної психологічної ситуації [18].

В. В. Москаленко визначає соціальну адаптацію як одну з функцій процесу соціалізації особистості. Соціальна адаптація – це засвоєння індивідом соціальних норм, суспільних цінностей, значень, символів, сприйняття

соціальних стереотипів, стандартизацію мови, жестів, характерних для індивідів конкретного суспільства, формування соціального характеру особистості [112].

Л. Е. Орбан-Лембрик визначає соціальну адаптацію к вид взаємодії особи з соціальним середовищем, у процесі якого відбувається узгодження вимог та сподівань обох сторін [119].

І. А. Красильников та В. В. Константинов виокремлюють два базових варіанти розуміння сутності соціальної адаптації, в основі яких покладено відмінності за ознакою відносин суб'єкта й об'єкта адаптації, тобто адаптанта і соціального середовища:

– процес соціально-психологічної адаптації може супроводжуватися внутрішньоособистісними конфліктами, подолання яких багато в чому визначається адаптаційним потенціалом особистості;

– соціально-психологічна адаптація є складним системним процесом, в якому активна перебудова ціннісно-сислової сфери є провідним показником розвитку особистості та формування оптимального способу життєдіяльності в наявних соціальних умовах [83].

Необхідно зазначити, що у сьогоденні соціально-психологічна адаптація особистості має певні особливості, які обумовлені величезною швидкістю змін соціального середовища: політичних реалій, економічних умов, інформаційного простору тощо. Як зазначає Т. М. Титаренко, “особистість і світ перестають бути опозиційною діадою, радше нагадуючи сполучені посудини, в яких відбувається перманентне взаємоконфігурування. І саме таке конфігурування себе, яке водночас є конфігуруванням навколишніх реальностей, стає основним модусом існування особистості у сучасному світі. Подібно до змін властивостей реальності, яка стає більш рухливою, плинною, динамічною, відповідно трансформуються й атрибутивні характеристики особистості, втрачаючи колишню однозначність, сталість, нерухомість” [193, с. 38].

Таким чином, соціально-психологічну адаптацію можна розглядати як процес і результат встановлення відносної взаємної відповідності між

потребами особистості і вимогами соціального середовища, динамічний та нескінченний.

У науковій літературі зазвичай терміном “механізм” визначається внутрішній устрій об'єкта, що приводить його у рух.

Психологічні та психічні механізми – це процеси, які реалізуються структурно-функціональною організацією психіки. В психологічному дискурсі психологічні механізми виступають як процесуальний та змістовий опис суб'єктивного рівня структурно-функціональної організації психіки; психічні процеси – як процесуальний та змістовий опис об'єктивного рівня структурно-функціональної організації психіки [42].

Механізм соціально-психологічної адаптації може розглядатися як сукупність засобів, що забезпечують встановлення рівноваги в системі “суб'єкт адаптації – соціальне середовище”. При цьому відбуваються суттєві зміни у всіх структурних елементах соціально-психологічної адаптації як системи: суб'єкті, об'єкті, змісті (предметі), результаті. Процес соціально-психологічної адаптації є динамічним, безперервним та нескінченним, тому механізми соціально-психологічної адаптації діють постійно протягом життя суб'єкта.

А. А. Налчаджян виокремлює три основних механізми адаптації: захисні адаптивні комплекси, які є стійкими поєднаннями виключно захисних механізмів; незахисні адаптивні комплекси, що застосовуються у проблемних ситуаціях, в яких відсутня фрустрація; змішані адаптивні комплекси, які складаються із захисних та незахисних адаптивних комплексів.

Формування механізмів адаптації відбувається в процесі соціалізації, а саме тоді, коли особистість стикається із проблемними ситуаціями. В житті, на думку автора, ці адаптивні комплекси періодично актуалізуються у схожих соціальних ситуаціях та закріплюються у структурі особистості, стають підструктурами її характеру та особистості в цілому. У якості основних факторів, що впливають на адаптацію особистості, розглядається “Я-концепція” та її підструктури, у тому числі і “Я-образи”, що виконують функцію комплексних мотивів та регуляторів поведінки: “Психіка людини в особі

центральных утворень її «Я»стежить за тим, як функціонують адаптивні механізми, порівнює реальну поведінку з попереднім планом, з перебігом адаптації, що передбачався» [114; с. 235].

При розгляді соціально-психологічної адаптації в залежності від методологічної позиції автора [11; 18; 83] виокремлюють певні психологічні конструкти, які є як умовою, так і важливим результатом перебігу процесу соціально-психологічної адаптації з позиції суб'єкта, а саме: спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, “Я”-концепція особистості; базова соціальна потреба особистості в позитивному ставленні і самоствавленні, індивідуальні особливості особистості, що визначають адаптаційні ресурси (пластичність і гнучкість поведінки, схильність до домінування, здатність адекватно оцінювати ситуацію фрустрації); адаптаційні властивості інтелекту; особливості емоційної сфери та вольових якостей особистості.

Соціально-психологічна адаптація особистості відрізняється від інших видів адаптації саме наявністю індивідуально-особистісної оцінки соціального середовища суб'єктом та свідомою регуляцією ним цього процесу.

Важливим аспектом проблеми є виокремлення критеріїв адаптації. Оскільки адаптація будується на основі взаємодії двох сторін, то природно, що і критерії адаптованості – дезадаптованості також мають оцінювати процес двобічно: і з боку середовища, і з боку індивіда: не тільки виживання людини і знаходження власного місця в соціальній структурі, а й загальний рівень психологічного здоров'я, здатність розвиватися у відповідності зі своїм життєвим потенціалом, суб'єктивне почуття самоповаги і усвідомленості життя.

Як правило, більшість дослідників виокремлюють два основних критерії адаптованості: зовнішній і внутрішній [159].

Зовнішній критерій тісно пов'язаний з поняттям “пристосування” (adjustment). Результат адаптації розуміється як досягнення бажаної поведінки в середовищі й описується в термінах ефективності, компетентності, успіху. Зовнішній критерій зазвичай визначає гарну пристосованість, відповідність

вимогам середовища.

Внутрішній критерій частіше описується через загальне психологічне благополуччя, комфорт, суб'єктивну задоволеність своєю позицією, соціальне самопочуття. Внутрішній критерій пов'язують з можливістю задоволення індивідуальних потреб, самовираженням, збереженням внутрішніх енергетичних ресурсів, відсутністю напруги і тривоги.

Таким чином, процес адаптації може бути, переважно, спрямований на пристосування до вимог середовища, або ж на пошук можливостей реалізації суб'єктивних прагнень і задоволення потреб індивіда. Тоді говорять, що адаптація відбувається з орієнтацією на зовнішній або на внутрішній критерій. Відповідно, досягнутий у результаті стан адаптованості, також може розцінюватися з погляду відповідності вимогам середовища (зовнішній критерій), або ж потребам індивіда (внутрішній критерій).

Труднощі узгодження зовнішнього і внутрішнього відображають проблему взаємин індивіда і середовища, і є основною задачею і метою процесу адаптації. Тому, якщо основна проблема процесу адаптації складається в координації внутрішнього і зовнішнього, то оптимальною адаптованістю можна вважати лише результат, що задовольняє вимогам двох критеріїв.

Показниками адаптації особистості за зовнішнім критерієм є досягнення у різних видах діяльності і спілкуванні, і оцінка цих показників здійснюється як з боку суб'єкта (ставлення до власних результатів у залежності від рівня домагань), так і з боку соціального середовища (рівень відповідності діяльності та поведінки суб'єкта соціальним стандартам).

У якості важливих показників адаптації особистості за внутрішнім критерієм виступають самоствавлення, самоактуалізація та мотиваційна обумовленість Я-концепції особистості.

Термін “самоставлення” як самостійна психологічна категорія був застосований Н. І. Сарджвеладзе в 1974 році і описаний через категорію настанови як загального та єдиного механізму формування всієї системи відносин людини. За Н. І. Сарджвеладзе самоставлення складається з

когнітивного, емоційного і конативного компонентів.

Когнітивний компонент самоствавлення реалізує гностичне відношення суб'єкта до самого себе, у якості джерела інформації про самого себе виступають відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, уява. Показником когнітивної сторони об'єктного самоствавлення є позиція зовнішнього спостерігача, яку обіймає особистість відносно самої себе. Можливості, схильності, особистісні якості і внутрішні стани розглядаються як інструментальні засоби для досягнення тієї чи іншої особистісної мети.

Емоційний компонент суб'єкт-об'єктного самоствавлення відображає емоції, що виникають в рамках об'єктного способу ставлення до себе. Особистість будує образ "бажаного Я", її цілепокладання та активність спрямовані на досягнення відповідності реального "Я" бажаному "Я" [170].

За В. В. Століним у емоційному компоненті самоствавлення існує три вісі: симпатія-антипатія; повага-неповага; близькість-віддаленість [190].

Конативний компонент самоствавлення реалізується шляхом внутрішніх дій стосовно себе або готовності до таких дій: маніпуляторно-інструментального та діалогічного ставлення до себе, самовпевненості і самопоблажливості, самоприйняття і самозвинувачення, самоконтролю і самокорекції, очікуваного ставлення від інших тощо. Мотиваційним імпульсом таких дій стосовно себе є прагнення володіти самим собою, контролювати власний внутрішній світ, що здебільшого зумовлено завданнями соціальної адаптації та самоствердження, самореалізації.

Існує велика кількість психологічних досліджень, в яких встановлено тісний зв'язок між ставленням особистості до себе як до суб'єкта життєвих відносин і її поведінкою [13; 17; 24; 71; 207]. Висока самоповага особистості виступає умовою її максимальної активності, продуктивності в діяльності, реалізації творчого потенціалу [95], впливає на свободу вираження почуття, рівень саморозкриття в спілкуванні [156-158]. Позитивне стійке самоствавлення лежить в основі віри людини у свої можливості, самостійності, енергійності, пов'язане з готовністю до ризику, обумовлює оптимізм щодо очікування

успішності своїх дій у ситуації невизначеності. Суб'єкти із позитивним самоствавленням менш поглинені своїми внутрішніми проблемами, набагато менше страждають психосоматичними розладами. Одним із мотивів, що спонукають особистість дотримуватися моральних норм, є прагнення зберегти позитивне самоствавлення [219].

У той же час негативне самоствавлення є джерелом різноманітних труднощів у спілкуванні, оскільки людина з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що оточення погано до неї ставиться [226]. Проблема гідності, цінності власного “Я” майже повністю поглинає увагу, у зв'язку з чим рівень активності людини надмірно підвищується, що ускладнює вибір адекватного способу взаємодії, поведінка стає ригідною [151]. Негативне, конфліктне ставлення особистості до себе обумовлює вчинення правопорушень, наркоманію, алкоголізм, агресивність і суїцидальні нахили, є однією причин девіації [48, 51], позитивно корелює з депресією [148], тобто, пов'язане з неадаптивними, асоціальними формами поведінки.

Самоствавлення особистості залежить від самоактуалізації особистості, процесу, який А. Маслоу визначив як рух людини до самоздійснення, втілення в дійсність потенційно властивих їй можливостей [103-106].

Самоактуалізація особистості була і є предметом дослідження багатьох вчених. Так принцип самоактуалізації як мотивації до розгортання потенціалу, що є генетично завданним, закладеним в біологічній природі людини, був вперше сформульований К. Голдштейном [150]. Далі цей принцип був перетворений К. Роджерсом [156-158] в етичну і світоглядну ідею, а А. Маслоу [103-106] на його основі створив розгорнуту теорію мотивації та особистості.

У роботах А. Маслоу поняття “самоактуалізація” пройшло довгий еволюційний період, що пояснюється спробами автора найбільш точно описати суть процесу розвитку людини через розуміння її в якості вищого рівня та мети розвитку, вищого мотиву, власне, процесу розвитку, епізоду (як пікового переживання), передумови або відправної точки буття, що в підсумку призвело до усвідомлення важливості осмисленого покликання у світі, своєї місії,

спрямованості на вищі цінності як основи для особистісного розвитку і щастя. Категорії покликання і відповідальності особистості стали центральними в теорії самоактуалізації А. Маслоу [103-106].

На думку Д. О. Леонтьєва, самоактуалізація являє собою конкретно-теоретичне трактування розвитку і самореалізації особистості, яке сформовано в особистісно-орієнтованому або “потенціалістському” варіанті гуманістичної психології, що передбачає наявність вроджених можливостей специфічно людських властивостей і характеристик, які за сприятливих умов розвитку трансформуються з потенційної форми в актуальну [94].

Самоактуалізація розглядається як механізм, що стимулює саморозвиток, робить його потребою, метою і життєвою стратегією [1-2, 4, 54]. Самоактуалізація пов’язана з процесом розвитку особистості як суб’єкта інтелектуальної активності [29], вільного вибору [138], саморегуляції довільної активності [63; 78-79], як носія відповідальності, моральності, віри [34-35] і сенсу [94]. Самоактуалізація як показник особистісної зрілості розглядається в роботах В. М. Русалова [163-165], І. М. Свириденко [171], Е. А. Сергієнко [173], як властивість складної психологічної системи – “людина”, що постійно самоорганізується та здатна до самодетермінації – в роботах Є. Р. Калітєвської [69], В. Є. Клочко та Е.В. Галажинського [73].

З огляду на вищевикладене, можна узагальнити, що процеси соціально-психологічної адаптації і самоактуалізації особистості є пов’язаними, високий рівень самоактуалізації особистості сприяє ефективності соціально-психологічної адаптації і може розглядатися як один з її показників.

Самоактуалізація особистості має певну мотиваційну зумовленість, рушійною силою цього процесу є система мотивів розвитку. Під мотивацією розвитку розуміється відносно самостійний вид внутрішньої активності, спрямований на інтеріоризацію зовнішніх суспільних вимог до людини, свідоме чи несвідоме формування, розвиток на цій основі соціально-психологічних якостей. Мотивацію розвитку необхідно досліджувати через сукупність спонукань і умов, які детермінують, спрямовують і регулюють цей процес.

Як зазначали Х. Маркус та П. Нуріус, природу мотивації та її зв'язок з поведінкою не можна повністю зрозуміти без урахування Я-концепції і тих елементів знання про себе, що володіють мотивуючою силою [102].

Поняття “мотивація” застосовується для характеристики внутрішніх джерел будь-якого виду діяльності, у тому числі і тієї діяльності, що спрямована на розвиток особистістю самої себе. Мотивація розвитку є результатом розбіжності між уявленням про ідеальний стан, який обумовлено визнаною системою цінностей, і знанням реального стану, між реальним образом Я і ідеальним образом Я. Мотивація розвитку містить всі види спонукань (мотиви, потреби, мотиваційні установки), що викликають активність людини. Дослідження мотивації розвитку передбачає не тільки з'ясування причин, спонукальних сил діяльності особистості по власному розвитку, але й аналіз сукупності ситуаційних чинників, що підтримують дану діяльність або блокують її [173].

Таким чином, узагальнюючи можна констатувати, що наявність та вираженість мотиваційних тенденцій особистості, які безпосередньо пов'язані із Я-концепцією – мотивації розвитку, сприяє позитивному самостваленню та самоактуалізації особистості, і може розглядатися як один з показників соціально-психологічної адаптації за внутрішнім критерієм.

Соціально-психологічна адаптація є складним системним процесом, змістовною стороною якого є активне формування суб'єктом стратегій і способів оволодіння ситуацією на різних рівнях регуляції поведінки та діяльності в наявних соціальних умовах, досягнення встановлення рівноваги між суб'єктом та соціальним середовищем. Багатогранність і складність категорії “адаптація” визначає різні концептуальні підходи та напрями в її дослідженні вітчизняними та зарубіжними психологами.

Як у традиційних, так і у сучасних дослідженнях соціально-психологічної адаптації прийнятим є виокремлювати два основних критерії адаптованості: зовнішній (приспосованість, відповідність вимогам середовища) і внутрішній

(загальне психологічне благополуччя, комфорт, суб'єктивну задоволеність своєю позицією, соціальне самопочуття).

Аналіз психологічної літератури з проблеми адаптації дозволяє дійти висновку, що у якості окремих показників соціально-психологічної адаптованості за внутрішнім критерієм можна розглядати самоставлення, самоактуалізацію та мотиваційну обумовленість Я-концепції особистості.

1.2. Вікові та індивідуально-психологічні аспекти соціально-психологічної адаптації студентської молоді

При відсутності єдиної думки щодо повного визначення поняття “студентство”, більшість дослідників виокремлюють наступні критерії, за якими розглядають студентську молодь як окрему соціально-демографічну групу: об'єктивність існування; певна чисельність; статева структура; вікова структура; територіальний розподіл; суспільне положення; соціальні функції; соціальна роль і соціальний статус; особлива фаза (стадія) соціалізації (студентські роки); особливі умови життя, праці та побуту; соціально-психологічні особливості; системи цінностей [3; 80; 130-132; 145; 149].

Студентський період життя людини відносять до різних вікових періодів – пізньої юності, молодості або ранньої дорослості – у залежності від критеріїв вікової періодизації, яких дотримується автор.

Більшість дослідників розглядає процес психічного розвитку як динамічний процес якісних і кількісних змін, у ході якого виникають нові психічні новоутворення на основі та за допомогою диференціації структур, що вже існують. У концепції “необмеженого розвитку” (Б. Г. Ананьєв [7-9], Л. І. Анциферова [14], І. С. Кон [75-77] та ін.), розвиток являє собою еволюційно-інволюційний поступальний рух, який не припиняється до кінця життя людини. Таким чином, психічний розвиток триває протягом усього її життя і його показниками є психічні новоутворення та особливості, специфічні для кожного вікового періоду (що знайшло відбиття в численних вікових

періодизація розвитку). Студентському віку як соціально-психологічній віковій категорії, що характеризується інтенсивним розвитком усієї структури особистості, також властиві певні психічні новоутворення і психічні особливості. Розгляд соціально-психологічної адаптації у студентському віці має здійснюватися з урахуванням усіх вікових особливостей, соціальної ситуації розвитку та основних завдань студентського віку як окремого вікового періоду.

Студент, як людина певного віку і як особистість, може характеризуватися з трьох сторін:

1) з психологічної, яка являє собою єдність психічних процесів, станів та властивостей особистості. Головне в психологічній стороні – психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), від яких залежить перебіг психічних процесів, виникнення психічних станів, прояв психічних утворень;

2) з соціальної, в яких втілюються суспільні відношення, якості, що породжуються приналежністю студента до певної соціальної групи, національності тощо;

3) з біологічної, яка включає тип вищої нервової діяльності, побудову аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, будову тіла, риси обличчя, колір шкіри, очей, зріст тощо. Ця сторона в основному є визначеною спадковістю та вродженими задатками, але у відомих межах змінюється під впливом умов життя.

Вивчення цих сторін розкриває якості та можливості студента, його вікові особливості та особистісні якості [39, с.245].

Загальновизнаним і підтвердженим багатьма дослідженнями є той факт, що саме у віці 20-25 років психофізіологічні функції (кольорова чуттєвість, гострота зору, сенсомоторні реакції, м'язова сила, фізична витривалість) сягають оптимуму свого розвитку. Серед нейрофізіологічних особливостей, які пов'язані з розвитком центральної нервової системи студента, найважливішими є такі: найменший латентний період реакцій на будь-який зовнішній вплив

подразника (у тому числі словесний сигнал), тобто найшвидше реагування на нього; оптимум абсолютної та розпізнавальної чутливості всіх аналізаторів; найбільша пластичність кори головного мозку та висока гнучкість в утворенні складних психомоторних та інших навичок; найбільший обсяг оперативної пам'яті зорової та слухової модальності; високі показники уваги; оптимум розвитку інтелектуальних функцій припадає на 18-20 років; найвища швидкість розв'язання вербально-логічних завдань (комплексний характер мислених операцій при високому рівні інтеграції різних видів мислення, гнучкого переходу від образного до логічного та навпаки); інтенсивний розвиток усіх видів почуттів, підвищена емоційна чутливість (подразливість) до різних обставин навколишнього життя [141, с. 50-51].

Необхідно зауважити, що, при усіх вище перерахованих особливостях фізичного і психофізіологічного розвитку, психічне навантаження, пов'язане як безпосередньо з обсягом і складністю навчального матеріалу, якій необхідно опрацювати, так із всіма соціальними умовами життєдіяльності студентів, є досить важким.

Фінським дослідником С. Саарі [166] було проведено дослідження змін психічного здоров'я студентів (яке зумовлене стресовими зовнішніми факторами) за період навчання на перших трьох курсах. В якості стресових були обрані зміни життя в період студентських років, що пов'язані з необхідністю облаштування майбутнього. В якості гіпотези було висунуто припущення про зв'язок самооцінки з характером реакції на стресові фактори, тобто, про опосередкованість стресових факторів внутрішньособистісними чинниками. Отримані емпіричні данні підтвердили висунуту гіпотезу: самооцінка відіграє роль опосередкування у відбитті життєвих змін через посилення почуття компетентності, з одного боку, і через посилення переживання стресу – з іншого.

За даними досліджень [53, 91], проведених серед студентів молодших і старших курсів, їх психічні стани відрізняються наявністю збудження у першокурсників на відміну від старшокурсників. У студентів із загальним

високим рівнем негативних емоційних переживань, як правило, спостерігається низький (нижче нормативного) рівень мотивації досягнення успіху в навчальній діяльності, що свідчить про наявність негативного емоційного фону – очікування неуспіху. Оскільки психічні стани впливають на узгоджену діяльність психічних процесів (сприйняття, уваги, мислення, пам'яті), позитивні адаптаційні зміни на старших курсах і, відповідно, вплив позитивних спонукальних переживань, призводять до підвищення загальної успішності студентів-старшокурсників, у свою чергу, підтримуючи очікування успіху у навчанні. Наведені дані свідчать про те, що саме психічні стани є провідним компонентом перебудови психічної діяльності студентів, визначають напрям і характер адаптаційних змін, а також формування індивідуальності.

Різкий злам багатолітнього звичного робочого стереотипу (організація навчальної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах і організація навчальної діяльності у вищих навчальних закладах мають суттєві відмінності), основу якого складає відкрите І. П. Павловим психофізіологічне явище – динамічний стереотип, інколи приводить до нервових зривів і стресових реакцій. З цієї причини період адаптації, який пов'язаний зі зміною сталих стереотипів, може на перших порах зумовити та порівняно низьку академічну успішність, і труднощі у міжособистісному спілкуванні. В одних студентів вироблення нового стереотипу відбувається стрибкоподібно, в інших – поступово. Поза сумнівом, особливості цієї перебудови пов'язані з характеристиками типа вищої нервової діяльності, проте соціальні чинники мають тут вирішальне значення. Знання індивідуальних особливостей студента, на основі яких будується система залучення його в новий вид діяльності і нове коло спілкування, дає можливість уникнути дезадаптаційного синдрому, зробити процес адаптації поступовим і психологічно комфортним [39].

У студентському віці може зберігатися гетерохронність розвитку окремих психічних функцій і рис особистості. Б. Г. Ананьєв підкреслював відсутність збігу у часі досягнення зрілості людини як індивіда (фізична зрілість), як особистості (громадянська зрілість), як суб'єкта пізнання і праці (розумова

зрілість і працездатність) [7]. У період молодості відбувається вирівнювання темпів розвитку окремих сторін особистості. Але разом з тим у залежності від життєвої позиції, стилю життя певний напрям розвитку переважатиме [50].

Саме у студентському віці формується склад мислення, який характеризує майбутню професійну спрямованість особистості. Н. І. Пов'якель розглядає професійне мислення, з одного боку, як вищий рівень професійного розвитку мислення, і саме в цьому контексті воно тісно пов'язане з професійною ментальністю та професійною самосвідомістю. З іншого боку, поняття “професійне мислення” означає специфічне фахове мислення, що розглядається з точки зору специфіки фаху, фахово-професійної діяльності, класів та специфіки фахових завдань, технологій їх вирішення [140].

Дослідники констатують наявність відмінностей у розвитку мислення студентів як у віковому, так і в гендерному аспектах. У студентів старших курсів в порівнянні з молодшими відбувається підвищення рівня розвитку наступних характеристик мислення: у дівчат – теоретичного і практичного мислення, логічного мислення, комбінаторних здібностей, образної гнучкості, операцій порівняння, узагальнення та абстракції; загальній гнучкості мислення, оригінальності асоціацій; здатності будувати професійні плани, показників володіння професійним категоріальним апаратом; у хлопців – теоретичного і практичного мислення, комбінаторних здібностей, операцій узагальнення, показників володіння професійним категоріальним апаратом, загального інтелектуального розвитку [41].

До найважливіших складових навчального процесу разом з пізнавальними здібностями традиційно відносять мотиваційну сферу. Цей особистісний чинник має велике значення при навчанні в школі, але він стає ще більш значущим при навчанні у ВНЗ, коли і результат, і процес засвоєння знань значною мірою залежать від міри особистої причетності і зацікавленості.

Серед мотивів навчання виокремлюють онтогенетично більш ранні зовнішні соціальні мотиви (наприклад, здобуття високих відміток, які розглядаються як джерело заохочень і емоційного благополуччя, високої

самооцінки та високого соціального статусу). Вважається, що інші мотиви, що пов'язані з почуттям обов'язку, відповідальністю, усвідомленням необхідності здобуття освіти в певній професійній сфері, формуються пізніше [101, 142, 163].

В актуалізації мотивів самовдосконалення і саморозвитку, що пов'язані із задоволенням від здобуття нових знань, є істотні як вікові, так і індивідуальні відмінності. Вікові зміни в структурі мотиваційної сфери студентів під час навчання у ВНЗ відбуваються у напрямку зростання частки професійно значущих, пізнавальних мотивів. Експериментальним шляхом встановлено [72], що “сильні” студенти мають потребу в освоєнні знань на високому рівні та орієнтовані на здобуття міцних професійних знань і практичних умінь. Навчальні ж мотиви “слабких” студентів в основному є зовнішніми, мають ситуативний характер, наприклад: бажання уникнути осуду і покарання за погане навчання, не відстати від однолітків тощо.

Розгляд мотивації навчання студентів у динаміці виявляє певні особливості зазначеного процесу. Результати дослідження, що було проведено серед українських студентів, свідчать, що на першому курсі яскраво виражене штучне цілепокладання у поєднанні з високими показниками життєвих цілей та позитивним ставленням до майбутнього, яке оцінюється студентами як недостатньо визначене, але хороше й світле, а життєвими цілями є щастя, успіх, робота та гроші. Для цієї групи студентів характерним є позитивне ставлення до колег та викладачів, неприйняття критики, готовність обрати іншу роль і помірний пошук позитивних стимулів. На другому курсі також відзначається штучне цілепокладання, але у поєднанні зі спрощенням поведінки й активним пошуком позитивних стимулів. Майбутнє оцінюється менш позитивно: як прекрасне, вдале, щасливе, проте іноді туманне і невизначене, життєвими цілями при цьому є щастя, незалежність, слава, визнання і влада. Ставлення до колег і викладачів менш позитивне. На старших курсах показники штучного цілепокладання суттєво знижуються, відбувається активний пошук позитивних стимулів, ставлення до колег і викладачів стає менш позитивним і при цьому

зростає необхідність та цінність дружби. Майбутнє характеризується як визначене, стабільне, хороше та цікаве. Життєвими цілями є власна значущість, потреба у громадському визнанні, прагнення бути корисним людям та власний матеріальний добробут [174].

У студентському віці, у порівнянні з попередніми віковими періодами, емоційні реакції та способи вираження емоційних станів стають більш стійкішими та диференційованими, підвищується рівень самоконтролю і саморегуляції, настрої стають значно стійкішими та більш усвідомленими. Відбувається розширення кола емоційно забарвлених особистісно-значущих стосунків, розвиваються так звані вищі почуття. Засвоєння певної системи етичних норм і принципів втілюється у складній гаммі моральних почуттів – здатності до співпереживання, почуття обов'язку перед оточенням, потребі в любові та дружбі, моральних і політичних почуттях, почутті товарищескості та солідарності. Розширюється сфера естетичних почуттів, які виокремлюються з інших переживань і знаходять специфічні способи вираження і задоволення. Особливо можна підкреслити розвиток тісно пов'язаного зі зростанням інтелекту почуття гумору та іронії.

Соціальна ситуація розвитку у студентському віці є специфічною: при зростанні фізичних, психофізіологічних, інтелектуальних можливостей студентів, розвиткові та ускладненні всієї структури особистості, завдання цього вікового періоду є складними, і їх вирішення у великій мірі визначає як подальший фізичний розвиток особистості, так і її життєвий шлях в цілому.

Б. Г. Ананьєв підкреслював, що студентський вік є сенситивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини як особистості:

- формування професійних, світоглядних і громадянських якостей майбутнього фахівця;
- розвиток професійних здібностей і сходження до вершин творчості як передумова подальшої самостійної професійної творчості;
- центральний період становлення інтелекту і стабілізації рис характеру;
- перетворення мотивації та всієї системи ціннісних орієнтацій;

– інтенсивне формування соціальних цінностей у зв'язку з професіоналізацією [7-9].

С. Саарі визначає основні завдання всього студентського віку як: “формування реалістичної й диференційованої перспективи на майбутнє, заснованої на оцінці власних здібностей і схильностей, формування ієрархічної структури мотивів і розвиток стабільності власного «Я». Успішне вирішення цих завдань виявляється у діяльності й поведінці у вигляді усвідомленості мети, посиленні самоконтролю і поглиблені людських стосунків” [166; с. 60].

Вирішення завдань психічного і соціального розвитку у студентському віці відбувається через подолання кризових ситуацій, ознаками яких можуть бути: сильна фрустрація, виникнення сильного переживання незадоволеної потреби; загострення рольових конфліктів “студент-викладач”, “студент-студент”; ціннісно-смілова невизначеність, неструктурованість особистості; інфантильність (безвідповідальність і прояви асоціальної поведінки).

Найбільш типовими кризовими ситуаціями студентського віку є такі: нормативна криза, яка долається в період адаптації до навчання; криза професійного вибору; криза залежності від батьківської сім'ї; криза інтимно-сексуальних стосунків; кризові ситуації в навчально-професійній діяльності; криза, що пов'язана з побудовою планів на майбутнє; кризова ситуація працевлаштування після закінчення вищого навчального закладу [141].

До психічних новоутворень юності І. С. Кон відносить розвиток самостійного логічного мислення, образної пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності, інтерес до наукового пошуку. Найважливішим новоутворенням цього періоду є розвиток самопізнання, виникнення установки стосовно самого себе. Вона містить пізнавальний елемент (відкриття свого “Я”), поняттєвий елемент (уявлення про свою індивідуальність, якості і сутність) і оцінно-вольовий елемент (самооцінка, самоповага). Розвиток рефлексії, тобто самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями і думками обумовлює критичну переоцінку цінностей, які склалися раніше, і сенсу життя – можливо, їх зміна і подальший

розвиток. Сенс життя – це найважливіше новоутворення юності. І. С. Кон відзначає, що саме в цей період проблема сенсу життя стає глобально всеосяжною з урахуванням ближньої й далекої перспективи [77].

Традиційно виокремлюють такі основні досягнення, новоутворення, юнацького віку, закінчення якого припадає на молодші курси навчання у ВНЗ:

- засвоєння чоловічої або жіночої ролі, підготовка до сімейного життя, шлюб;
- формування соціальної відповідальності й готовності опанувати нові соціальні ролі;
- “примірювання” різноманітних соціальних ролей і набуття особистісної ідентичності;
- становлення інтелектуальної системи і її подальший розвиток, пов’язаний із залученням до соціуму, теоретизування, ідеалізація, здатність розрізняти розбіжності в словах, діях, вчинках;
- розвиток процесів особистісної рефлексії;
- прагнення до самореалізації і індивідуалізації.

Основним завданням студентського віку як окремого вікового періоду можна вважати досягнення особистістю індивідуально-психологічної та соціальної зрілості.

Найважливішими атрибутами індивідуально-психологічної зрілості особистості студента є:

- здатність до самостійного прогнозування власної поведінки в будь-яких життєвих ситуаціях на основі розвиненої спроможності добувати потрібну інформацію й аналізувати її відносно цілей, пов’язаних з вирішенням конкретних і нестандартних ситуацій у всіх сферах життєдіяльності;
- здатність до самооблізації щодо виконання власного рішення про дію всупереч різним обставинам і внутрішньому соціально не мотивованому бажанню його припинити;
- здатність до самостійного контролю ходу виконання власних дій і їх результатів;

- здатність до прояву оцінної рефлексії на основі сформованої самосвідомості й об'єктивної неупередженої оцінки своїх думок, дій, вчинків;
- здатність “робити висновки” із власної поведінки в різних ситуаціях, підвищення якості прогнозування, виконання запланованого та об'єктивності оцінок;
- здатність до емоційно-адекватної реакції на різні ситуації власної поведінки [132].

Зрілість психічного розвитку служить надійною основою для розвитку соціально зрілої поведінки особистості та становлення особистості як професіонала.

У якості критеріїв соціальної зрілості випускників ВНЗ можна розглядати:

- соціально-психологічну адаптованість до сучасних соціальних і економічних умов життєдіяльності;
- наявність чітко визначених і адекватних соціальній дійсності життєвих планів щодо професійної діяльності і професійного зростання як на найближчий час, так і у подальшій перспективі;
- визначеність стратегій шлюбної поведінки;
- високу комунікативну компетентність і наявність гармонійних стосунків з найближчим оточенням;
- розвиток адаптаційного потенціалу як високого рівня пристосування наявних і латентних можливостей особистості до нових або мінливих умов соціальної взаємодії.

Аналіз наукової літератури з проблеми соціально-психологічної адаптації у студентському віці дозволяє дійти висновку, що переважна більшість досліджень присвячена адаптації до навчання у ВНЗ. Остання розглядається як процес оволодіння особистістю сукупністю нових ролей і форм діяльності, пристосування індивіда до специфіки обраної професії, що має призвести до вироблення оптимального режиму навчальної діяльності і функціонування особистості в навчальному середовищі.

Дослідники виокремлюють основні складові адаптації до навчання у ВНЗ: соціально-психологічну, психологічну та діяльнісну. Соціально-психологічна складова – це зміна соціальної ролі студента, засвоєння норм і традицій, що склалися у навчальному закладі. Психологічна відображає перебудову мислення, мовлення, уваги, пам'яті, волі, здібностей. Діяльнісна складова відображає пристосування до навчального ритму, методів і форм роботи, долучення до навчальної праці, тобто за своєю суттю є основою дидактичної адаптації [31, 90].

Також виокремлюють наступні форми адаптації студентів-першокурсників до умов ВНЗ: адаптація формальна – пізнавально-інформаційне пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до змісту навчання в ній, її вимогам, до своїх обов'язків; суспільна адаптація, тобто процес внутрішньої інтеграції груп студентів-першокурсників і інтеграція цих же груп зі студентським оточенням у цілому; дидактична адаптація – підготовка студентів до нових форм і методів навчальної роботи у вищій школі; особистісно-психологічна адаптація – прийняття студентом нової соціальної позиції та опанування нової соціальної ролі; визначають критерії кожної форми адаптованості [98, 110, 208].

Окремим напрямом є дослідження, метою яких є вивчення труднощів, що виникають у студентів в процесі адаптації до ВНЗ: негативні переживання, що пов'язані з виходом зі шкільного колективу; невизначеність мотивації вибору професії; недостатня психологічна підготовка; невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки та діяльності, що підсилюється відсутністю звичного повсякденного контролю педагогів; нові умови діяльності студента у ВНЗ – це якісно інша система співвідношення відповідальності й залежності, де на перший план виступає необхідність самостійної регуляції своєї поведінки; пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах; налагодження побуту і самообслуговування, особливо при переході від життя у батьківській сім'ї до життя у гуртожитку; відсутність навичок самостійної роботи з навчання та самообслуговування [43-44; 47, 49, 88].

Перераховані труднощі процесу адаптації студентів до навчання у ВНЗ розрізняються за генезою і поділяються на об'єктивні та суб'єктивні.

У дослідженні Л. Д. Столяренко визначаються найбільш прийнятні часові рамки процесу адаптації студентів до навчального процесу: він має закінчуватися наприкінці 2-го – початку 3-го семестру. Поведінка студентів-першокурсників відрізняється високим ступенем конформізму та відсутністю диференційованого підходу до своїх ролей. Констатовано, що найбільш розповсюдженими видами соціальної дезадаптації студентів-першокурсників є порушення процесу навчання, порушення поведінки, порушення соціальних контактів, змішані форми соціальної дезадаптації. Другий курс – період самої напруженої навчальної діяльності студентів, період одержання ними загальної підготовки та формування основних потреб, пов'язаних з навчальною діяльністю. Процес адаптації до середовища вищої школи в основному є завершеним [191].

Фактори, що визначають процес адаптації студентів, визначають як зовнішні та внутрішні. До зовнішніх відносять ті, які пов'язані з функціонуванням ВНЗ та соціальним середовищем у цілому: соціально-економічний чинник, специфіка умов учбово-виховного процесу ВНЗ, сімейний чинник. Внутрішні фактори пов'язані з особистістю самого студента: соматичний чинник; недостатній рівень науково-практичної підготовки до навчання у ВНЗ; особистісні якості студента; застосування адаптивних або дезадаптивних поведінкових стратегій [153-154, 167, 177, 179, 181, 206, 209].

Таким чином, можна узагальнити, що при існуванні великої кількості досліджень, присвячених адаптації студентів до навчання у ВНЗ, наявний брак робіт, у яких би досліджувалося особливості Я-концепції у студентському віці у зв'язку із процесом соціально-психологічної адаптації в цілому.

Загальноприйнятим у психолого-педагогічній науці є положення про те, що адаптаційний процес не обмежується першим курсом навчання. Протягом всього періоду навчання у ВНЗ інтенсивно відбувається розвиток адаптивності як особистісної якості, що спрямована на вироблення адаптаційних стратегій,

нових засобів оволодіння змістом навчальної діяльності, нових форм соціальних відносин і спілкування [74, 138, 185].

Як зазначає Л. Г. Подоляк, студентський вік – надзвичайно важливий період становлення Я-концепції як ядра особистості. Я-концепція майбутнього фахівця – складна, динамічна система уявлень студента про себе як особистість і суб'єкта навчально-професійної діяльності, яка містить:

1) “Образ-Я”, що розкриває неповторність самосприйняття через фіксацію студентом певної соціально-рольової позиції та настанов щодо себе.

2) Емоційно-ціннісне ставлення до себе, що визначається самооцінкою професійних якостей і особистісних властивостей, рівнем самоприйняття і самоповаги.

3) Поведінкова складова як самопрезентація – певні дії (внутрішні й практичні), які породжені уявленням про себе та самоставленням [141; с. 53].

У процесі дослідження вікової динаміки особливостей самоставлення студентів було виявлено, що у віці 17-18 років самоставлення є ще не досить визначеним, розпливчастим, відсутня синхронність у розвитку емоційно-ціннісного відношення. У цей період наявний амбівалентний характер ставлення до себе, але при цьому воно стає більш узагальненим, змінюються критерії, підстави для оцінки себе. Вік 19-20 років є критичним або навіть періодом власне виникнення самоставлення у всій його цілісності. У віці 21-22 років спостерігається стабілізація самоставлення і виникнення такої його якості, як стійкість [142].

На думку Н. О. Ошуркової, Я-концепція як динамічна сукупність властивих індивіду установок різного ступеня центральності – периферійності, домінантності – підпорядкованості, являє собою внутрішньоособистісний механізм, що забезпечує перебіг процесу соціально – психологічної адаптації в структурі психіки. Динаміка процесу адаптації пов'язана зі змістовними, функціональними та структурними характеристиками Я-концепції індивіда. З одного боку, Я-концепція впливає на сприйняття та поведінку індивіда в конкретній ситуації, а з іншого – сама трансформується в результаті дій

суб'єкта в конкретній ситуації. Я-концепція визначає вибір суб'єктом напрямів активності, регулює поведінку індивіда в ситуації шляхом детермінації сприйняття інформації, що поступає від соціальногосередовища.

Я-концепція впливає на поведінку індивіда в ситуації через актуалізацію відповідного Я-образу. Суб'єкт усвідомлює свою Я-концепцію через актуалізацію в конкретній ситуації певного Я-образу (“Я в ситуації”, діяльнісний образ “Я” тощо), завдяки якому він “долучається” до неї. “Я”-образ є вираженням афективно-когнітивного ставлення індивіда до діяльності та поведінки, що реалізується, а також містить у собі можливі способи вираження цього ставлення [129].

Суб'єктивні чинники соціально-психологічної адаптації пов'язані з особливостями Я-концепції індивіда.

Таким чином, на основі проведеного налізу робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників, можна зробити висновки, що:

- розгляд процесів соціально-психологічної адаптації у студентському віці має здійснюватися з урахуванням усіх вікових особливостей, соціальної ситуації розвитку й основних завдань студентського віку як окремого вікового періоду;

- основним завданням студентського віку як окремого вікового періоду є досягнення особистістю індивідуально-психологічної та соціальної зрілості;

- переважна більшість досліджень з проблеми соціально-психологічної адаптації у студентському віці присвячена адаптації студентів до навчання у ВНЗ, наявний брак робіт, у яких би досліджувалися особливості розвитку “Я”-концепції у студентському віці у зв'язку із процесом соціально-психологічної адаптації в цілому.

1.3. Темпоральні аспекти ідентичності особистості як чинники соціально-психологічної адаптації.

Як зазначає С. Д. Максименко, “...найцікавішим і найсуттєвішим в

особистості є те, що називається інстанція-Я... Ми відносимо інстанцію-Я до внутрішнього світу особистості, але досить умовно, тому що насправді вона сутнісна і всеособистісна. Інстанція-Я є насправді центральним моментом в особистості, і в її структурі теж” [99, с. 49]. Саме тому проблема ідентичності, яка є традиційною як для соціальної психології, так і для інших гуманітарних наук, викликає активний інтерес дослідників в період соціальних трансформацій.

Про інституціоналізацію цієї галузі знання закордоном свідчить поява з середини 90-х рр. двох міждисциплінарних журналів, орієнтованих на аналіз проблеми ідентичності – “Identities: Global Studies in Culture and Power” і “Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture”. На пострадянському просторі дослідження ідентичності здійснюється кожним дослідником самостійно, інституціонально нормована дискусія з цього питання відсутня.

З іншого боку, популяризація категорії “ідентичність” призводить до перетворення її в категорію “щоденного соціального існування” або в категорію “практики”, в той час як змістовні характеристики на рівні категорії “аналізу” стають все більш розмитими. Цьому процесу в чималому ступені сприяють зіткнення різних теоретичних концепцій ідентичності як презентацій варіативності і неузгодженості соціальних дискурсів [32].

Як відзначає К. В. Коростеліна, ідентичність формується у соціальній взаємодії. Сформована ідентичність може підтримуватися, змінюватися або переформовуватися в процесі соціальних відносин. З одного боку, специфічна ідентичність обумовлена історією і культурою суспільства, у якій вона формується, але, з іншого боку, ця культура створюється людьми, що володіють специфічними ідентичностями [81].

У наш час становлення, існування і зміна соціальної ідентичності особистості мають певні особливості. На думку З. Баумана, головна проблема індивіда на початку нового тисячоліття полягає не в тому, як досягти обраної ідентичності і зробити її визнаною іншими людьми, а в тому, яку саме з соціальних ідентичностей обрати і як бути готовим до зміни цієї ідентичності,

якщо вона виявиться неефективною у даних соціально-економічних умовах [19].

Трансформаційні процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві – формування нових зразків масової культури, гібридизація культурних зразків, інтенсифікація локальних традиційних зразків, зміна просторово-часових координат – визначають виникнення соціокультурного простору, який пропонує індивідам і групам широкий спектр культурних зразків, що детермінують системи соціальної взаємодії і є основою процесу ідентифікації [52, с. 40].

Як підкреслює І. Г. Яковенко, становлення особистості триває протягом всього життя: життєвий шлях може бути представлений як траєкторія придбань і втрат тих або інших ідентичностей. Сучасну особистість оточує високодинамічний і гетерогенний світ з наявною тенденцією глобалізації. Ця реальність потребує від людини вписати власне “Я” в складний і вкрай рухливий контекст, що втрачає звичні контури. Це є можливим лише у тому випадку, якщо “Я” постійно змінюється, творчо переосмислюється, але деяким парадоксальним чином залишається самим собою. У такій ситуації поняття “ідентичність” виявилось на рідкість своєчасним і гносеологічно продуктивним. Звідси і інтерес до ідентичності дослідників, що представляють самі різні напрями і наукові школи [220].

Аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку, що основними напрямками дослідження даної проблематики на сучасному етапі є спроби створити багаторівневі інтегральні моделі соціальної ідентичності (Ю. В. Ставропольский [185]), трансформація ідентичності у сучасній соціальній дійсності (Л. І. Анциферова [14], Є. І. Головаха [54-55], О. М. Крилов [85], Л. А. Найдьонова [115], Т.М. Титаренко [193], вивчення сутнісних характеристик соціальної ідентичності (Н. В. Дмитрієва [61], Н. Л. Іванова [67], О. В. Іщук [68], К. В. Патирбаєва [135], Є. В. Романовська [161]), розгляд соціальної та особистісної ідентичностей у віковій динаміці (О. А. Краєва [82], А. В. Микляєва [109], К. С. Царьова [211]), виявлення

закономірностей становлення та змістовних характеристик групової ідентичності (П. П. Горностаї, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна [147]), дослідження генези та особливостей етнічної ідентичності (О. В. Бичко [27-28], О. М. Васильченко [43], В. О. Васютинський [45-46], М. Т. Степико [187]), детермінація поведінки гендерною ідентичністю (Л. Н. Акімова [5], О. М. Васильченко [44], Н. Л. Іванова [64]), формування професійної ідентичності (Н. М. Аксьонова [6], Н. Л. Іванова [65-66], І. П. Кузьміна [86]) тощо.

Як зазначає Г. М. Андрєєва, у сучасній соціальній психології і психології соціального пізнання існує “розширення спектру соціальних об’єктів як елементів соціального світу”. Тепер у нього увіходять: образ Я, образ Іншого, образ Групи, образ Часу, а також образи інших соціальних явищ, що досить важко піддаються класифікації. [11, с. 316].

Як вже зазначалося вище, в сучасному світі людина володіє реальною соціальною мобільністю і безліччю альтернатив у виборі моделі світу і себе, “Я” зі структури перетворюється в процес і набуває плинності і рухливості. Образи себе та світу обумовлюються різноманітністю вражень про соціальний світ, що постійно змінюється, і в підсумку стають ймовірнісними. Необхідно зазначити, що поняття “ідентичність” з самого початку, за визначенням, передбачає внутрішню тотожність і безперервність буття людини не тільки в просторі, але і в часі. У процесі формування ідентичності стає важливим не стільки конкретний зміст індивідуального досвіду, скільки здатність людини сприймати різні ситуації як окремі ланки єдиного, безперервного у своїй наступності досвіду. Часову перспективу завдає майбутнє, сам автор концепції ідентичності особистості Е. Еріксон [217] зазначав, що сутність ідентичності відбивається не в питанні “Хто Я?”, а у питанні “Яким я хочу стати і як цього досягти?”. Концепт “проспективна ідентичність” вводиться в науковий обіг для дослідження проблематики вибудовування людиною себе в часі як певної до кінця не здійсненої можливості в умовах різноманітної і постійно мінливої соціокультурної дійсності. Проспективна ідентичність [21] розуміється як один

з можливих образів “Я-в-майбутньому” в соціальному оточенні.

Необхідно зазначити, що за останні декілька років здійснено спроби емпіричного дослідження проспективної ідентичності – роботи І. Л. Грінфельд [58], Є.В. Ліствіної [96], С. О. Мінюрової [111], О. Є. Бочарової [33], Г. Ю. Трофімової [194], де проспективна ідентичність особистості розглядалася у старшому шкільному та студентському віці. Але теоретичний аналіз проблеми проспективної ідентичності найбільш детально здійснено у роботах О. П. Белінської [20-23].

Як зазначає авторка, проблема часових аспектів Я-концепції та ідентичності досліджена в цілому ще недостатньо, і поєднує у собі визначену традиційність змісту з новаторством теоретичних інтерпретацій і їхніх емпіричних підтверджень.

Припущення про наявність у структурі Я-концепції визначених часових модусів є, по суті, традиційними для психологічних досліджень особистості. Починаючи з класичних робіт У. Джемса [59], у поняття Я-концепції закладалося не тільки актуальне самоуявлення, але і те, як сам індивід оцінює можливості свого розвитку в майбутньому. Саме ідея актуалізації ідеального “Я” (яка відноситься до майбутнього за визначенням) була покладена автором в основу самооцінки як однієї з фундаментальних складових Я-концепції. Протягом наступного сторіччя, тобто фактично за увесь час активного емпіричного освоєння проблематики Я-концепції, ідея суб'єктивного “часового розгортання” самоуявлень залишалася постійною, хоча автори зверталися до неї в різних контекстах.

Як відзначає О. П. Белінська [21], ідея часу Я-концепції явно або неявно була і є присутня в процесі аналізу можливих факторів уявлення про себе – в залежності від конкретних теоретичних уподобань дослідника змінювались лише акценти. Так, якщо основна увага приділялася активності, суб'єктності людини в побудові системи Я-уявлень, то наголошувалося співвідношення реального і зверненого в майбутнє ідеального “Я” як основного фактору формування Я-концепції. Якщо ж переважала ідея соціальної зумовленості

уявленнь людини про себе і формування Я-концепції пов'язується з інтеріорізацією соціальних реакцій, то акцентуються “минулі” “Я”-образи: батьківські ідентифікаційні моделі (у психоаналітичних концепціях), фіксовані у ранньому дитинстві Его-стани (транзактний аналіз), “значущі інші” (символічний інтеракціонізм). Якщо процес формування Я-концепції розглядався через призму ідентичності, то основна увага приділялася уявленням людини про своє найближче соціальне майбутнє – як, наприклад, прагнення знайти позитивну соціальну ідентичність (у концепціях Г. Теджфела і Дж. Тернера) [192; 243-244; 246-247], Також, як приклад, можна навести модель “боротьби ідентичностей” Р. Фогельсона [233], у якій виокремлюються чотири види ідентичностей:

1. реальна ідентичність – самозвіт індивіда про себе, його самоопис “Я сьогодні”;
2. ідеальна ідентичність – позитивна ідентичність, до якої індивід прагне, яким він би хотів себе бачити;
3. негативна ідентичність, якої індивід прагне уникати, яким він не хотів би себе бачити;
4. ідентичність, яка пропонується – набір образів, які індивід транслює іншим людям для того, щоб здійснити вплив на оцінку ними власної ідентичності. При цьому дослідник підкреслює, що людина намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної і максимізувати дистанцію між реальною і негативною ідентичностями.

Багато авторів звертаються до ідеї актуалізації того або іншого часового аспекту Я-концепції у процесі аналізу мотивації. Сьогодні в ряді досліджень відзначається і експериментально підтверджується роль “минулих” і “майбутніх” образів “Я” як безпосередніх мотиваційних складових соціальної поведінки людини.

Як зазначає, Г. М. Андреева [11], необхідно розрізняти проблему часових аспектів Я-концепції і ідентичності і проблему психологічного часу особистості. Остання також має давню традицію вивчення в психології, і

розглядається як “часова перспектива особистості” [92], “часовий кругозір” [204], “концепція часу особистості в масштабах її життя” [54, 84], “часова перспектива” [1-2] тощо.

Проблема психологічного часу людини завжди розглядалася з позиції “життєвого шляху” – суб’єктивної концентрації подій на тих або інших етапах життя, переживання визначених, нормативно заданих періодів розвитку, усвідомлення подолання тих або інших соціальних перешкод тощо. Акцентується усвідомлення подій, які об’єктивно відбуваються або ж оцінюються як такі, що відбулися. Проблема часових аспектів Я-концепції-ідентичності завдає дещо інший ракурс аналізу: центральним стає усвідомлення людиною своєї мінливості, що призводить до підсумкового уявлення “себе в часі”.

Як відзначає О. П. Белінська, особистість завжди усвідомлює багатоваріантність власного “Я” у майбутньому, оцінюючи при цьому реалістичність досягнення того чи іншого стану “Я”. Сьогодні більшість дослідників Я-концепції все частіше виокремлюють у її структурі не тільки “реальне” і “ідеальне”, “минуле” і “майбутнє Я”, але і потенційне, можливе – те, яким “Я”, швидше за все, буду. існують різні “плани функціонування” Я-концепції (план реальності, план фантазії, план майбутнього та ін., у тому числі і план можливості), що задають багаторівневість Я-концепції – як з точки зору її “об’єктивної” структури, так і з точки зору “суб’єктивного” існування. “Можливе Я”, що відповідає планові можливостей, є уявленням людини про те, якою вона могла би стати. Воно не тотожно “ідеальному Я”, яке задається соціальними нормативами і приписами, тому що містить у собі негативні самохарактеристики. Воно відрізняється від “бажаного Я”, безпосередньо зумовленого мотиваціями, тому що містить у собі рефлексію моментів мимовільності в саморозвитку. “Багато в чому за аналогією з «майбутнім Я» і під безсумнівним впливом ідеї існування множинних «можливих Я» у структурі ідентичності стали виокремлювати нові компоненти. І сьогодні традиційна проблема «часу Я-концепції» у її мотиваційному значенні усе

більше реалізується через дослідження так званої проспективної ідентичності – тих ідентифікаційних характеристик особистості, що віднесені у майбутнє. Проспективна ідентичність розуміється як образ «Я-в-майбутньому», і містить у собі майбутні персональну і соціальну ідентичності суб'єкта. По суті, це актуалізація одного з «можливих Я», узятото в соціальному оточенні” [21, с. 13-14].

Звертаючись до категорії образу, С. Д. Смірнов пропонує розглядати образи як специфічний сплав відбиття реального об'єкта, що сприймається суб'єктом, і попереднього власного досвіду суб'єкта по сприйняттю подібних об'єктів і взаємодії з ними. Попередній досвід формує деякі очікування або, інакше кажучи, ідеали, еталони, які при поєднанні з досвідом створюють образ, що більш-менш співпадає з реальністю. Цей збіг ніколи не буває повним і абсолютно точним, так як образ – це лише відбиття реальності у свідомості людини, а не сама реальність. Але, відбившись у свідомості і зафіксувавшись в тому чи іншому вигляді, образ сам стає реальністю, що суттєво впливає на подальше усвідомлення дійсності, та визначає спрямованість на відбиття не тільки того, що вже є, але і того, що буде у майбутньому, на досягнення цього майбутнього [180].

Звернення до концепту проспективної ідентичності, на думку О. П. Белінської, може виявитися досить продуктивним. У психології традиційно “майбутній час особистості” пов'язується з поняттями життєвого плану, життєвої перспективи, суб'єктивної картини життєвого шляху (К. А. Абульханова [1-2], Б. Г. Ананьєв [7-9], О. О. Кроник [84], В. Г. Панок [133] та ін.). При всьому розмаїтті окремих поглядів центральним – явно або неявно – є уявлення про життєвий план як раціональну структуру. Відзначається, що він є результатом усвідомленої потреби і будується на основі рефлексії реальних життєвих подій, фіксує їх причинно-наслідкові зв'язки, враховує динаміку реалізації життєвих цілей, є цілісним і несуперечливим. Відсутність характеристик, що перераховані вище, свідчить про несформованість життєвого плану, неопрацьованість, а, можливо, і про

суб'єктивну неможливість його реалізації. Виникає відчуття, що образ “Я-в-майбутньому” є результатом рефлексивної переробки людиною величезного масиву інформації – про реальні результати власної діяльності, про об'єктивні можливості самореалізації, що наявні на даний момент у соціумі, про моделі “самоздійснення” найближчого соціального оточення. Тим часом відомо, зазначає О. П. Белінська, що саме здатність діяти на основі недостатньої інформації забезпечила людині максимальний вигравш у ході еволюції, і в цьому сенсі її поведінка завжди імовірна. Недостатньою, але цілком конструктивною – у сенсі можливостей самоконструювання – інформацією для побудови свого життєвого шляху буде саме перспективна ідентичність – “як свого роду «Я-проекція», як ірраціональний «малюнок» самого себе в «інтер'єрі» майбутнього” [21, с. 15].

В концепції М. Сіннірелли можлива соціальна ідентичність визначається як сукупність індивідуальних і групових уявлень про можливі минулі і майбутні групи членства, образи можливого минулого і майбутнього “власної” (або “власних”) груп, до яких індивід належить. Бажання реалізувати те або інше “можливе Я” актуалізує в людини уявлення про можливі стратегії досягнення визначеної соціальної ідентичності, і навпаки – уявлення про необхідність реалізації тієї або іншої можливої соціальної ідентичності можуть змінити зміст “можливого Я”. “Можливе Я” у своїй функції мотивації впливає на більшість елементів досягнутої соціальної ідентичності, а можлива соціальна ідентичність – на зміст “Я”-реального. Існування і “можливого Я” і можливої соціальної ідентичності культурально обумовлено: в індивідуалістичних культурах максимально виражені “можливі Я”, а в колективістичних – можливі соціальні ідентичності. У цьому сенсі потребує подальшого розгляду не сама культуральна обумовленість “можливого Я” і можливої соціальної ідентичності, а її зв'язок з реальними груповими процесами [241].

П. П. Горностай зазначає, що згідно з гіпотезою С. Московічі, свідомість людини будується як ідентифікаційна матриця, в основі якої лежить багато групових ідентичностей. Їх можна розділити на три групи: об'єктивні природні,

об'єктивні соціальні, суб'єктивні. У певний момент життя одна з ідентичностей стає провідною, визначаючи сприймання навколишнього світу, вчинки, прийняття рішень, а також реагування на світ та інших людей. В інший момент життя, у разі зміни обставин або в іншій соціальній ситуації місце доміантної займає інша ідентифікація, а у свідомості людини вибудовується нова ідентифікаційна ієрархія. Перебуваючи в різних соціальних групах, тобто змінюючи певну групову належність, людина змінює групову ідентифікацію, що впливає на її світосприйняття та поведінку. [147, с. 12] Саме ідентифікація особистості з певною групою, належність до різноманітних великих і малих груп надає інформацію (різного обсягу та ступеню усвідомленості) для побудови більш чи менш реалістичних образів “Я в майбутньому”.

О. П. Белінська зазначає, що загальною лінією в розвитку дослідницьких підходів до аналізу темпоральних аспектів Я-концепції і ідентичності є усе більший перехід від уявлень про їх структурно-функціональну визначеність до ідей їх динамічної мінливості і невизначеності. Таким чином, “Я-в-часі” пов'язується, з одного боку, з рефлексією своєї нереалізованості або потенційної здійсненості (“можливе Я”), а з іншого боку – із множинною ідентичністю [21, с. 20].

Необхідно зазначити, що існують роботи, у яких в певній мірі встановлено зв'язок між рівнем соціально-психологічної адаптації та особливостями Я-концепції особистості у часовому розгляді. Ф. Зімбардо та Дж. Бойд [62] наводять результати досліджень, які були здійснені британськими та американськими вченими у дев'яностих-двохтисячних роках з метою виявлення зв'язку між особливостями часової перспективи та соціальним благополуччям особистості. Часова перспектива, на думку авторів, відображає настанови, переконання та цінності, що пов'язані з часом, які реалізуються у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах. Тобто, наявна часова перспектива впливає на усі аспекти життя людини та складається зі сприйняття та ставлення особистістю до власного минулого, теперішнього та майбутнього. Результати згаданих досліджень свідчать, що дорослі зі

збалансованою та цілісною часовою перспективою краще реалізують свій власний потенціал: досягають більших успіхів у роботі та кар'єрі, мають більш гармонійні стосунки у родині та з друзями. Також було доведено, що цілісність часової перспективи корелює з інтелектом, відчуттям самореалізації та сильним почуттям самоідентичності. У особистості, що самоактуалізується, прагнення до досягнень у майбутньому щільно пов'язані з цілями, які активно досягаються у сьогоденні.

Автори підкреслюють обов'язковість орієнтації на майбутнє як складової збалансованої та цілісної часової перспективи особистості, а однією з умов формування даної орієнтації вважають наявність рольових моделей, орієнтованих на майбутнє.

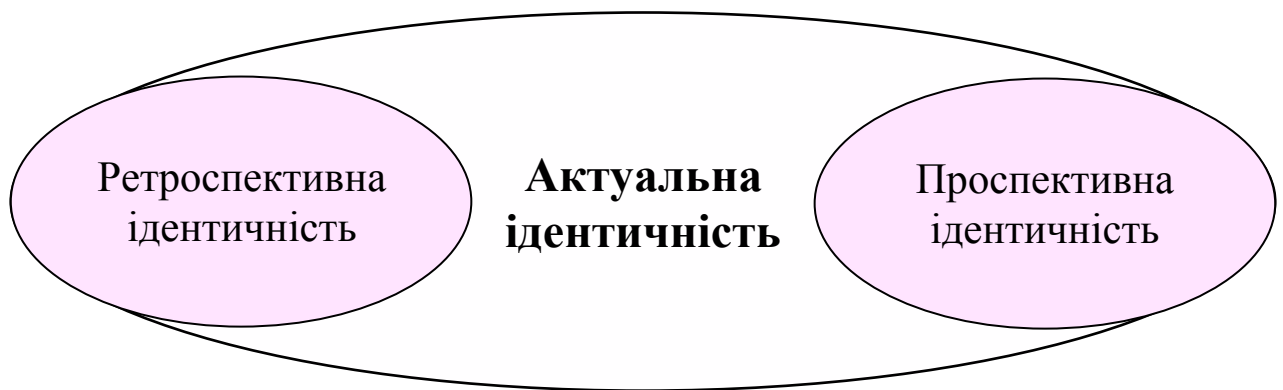
В дослідженнях, метою яких було виявлення особистісних рис осіб, що схильні до суїцидальної поведінки, (Дж. Вільямс, Л. Поллак) зазначається, що в респондентів у модальності “минулого” наявний дефіцит автобіографічній пам'яті як тенденція до зверхузагальнених спогадів про минулі події і себе в минулому. Цей феномен розглядають як одну із специфічних когнітивних характеристик осіб, схильних до саморуйнівної поведінки, як змінну, що корелює зі труднощами в уявленні майбутнього та себе в майбутньому. Автори підкреслюють, що це стабільна риса особистості, а не стан, що минає, фактор, що визначає низький рівень розвитку копінг-стратегій, один з механізмів розвитку відчуття “пастки” і пов'язаного з ним феномена безнадії у суїцидентів [245, 248-249]. Вкорочення часової перспективи також асоціюється з наявністю делінквентної поведінки [234].

З огляду на вищевикладене, необхідно конкретизувати, що саме мається на увазі при застосуванні терміну “темпоральні аспекти ідентичності”. Уявлення і усвідомлення особистістю себе в часі, тобто почуття унікальності та безперервності власного “Я” (що відповідає класичному визначенню ідентичності за Е. Еріксоном), необхідно розглядати не лише в термінах “теперішнього” (актуальна ідентичність), а й у термінах інших часових модальностей – “минулого” (ретроспективна ідентичність) і “майбутнього”

(проспективна ідентичність). Ретроспективна, актуальна і проспективна ідентичності можуть бути визначені як якісно різні темпоральні аспекти ідентичності особистості.

Будь яка конкретна ідентичність особистості, що виявлена дослідником у результаті емпіричного дослідження, може бути віднесена до одного з названих локусів, ідентичність особистості не може не мати темпоральних аспектів. Кожна окрема ідентичність містить у собі часове наповнення (рис. 1.1). Динаміка окремих уявлень суб'єкта про себе та усвідомлень себе визначається різними зовнішніми та внутрішніми факторами, тому темпоральні характеристики окремих уявлень можуть змінюватися, тобто, виникає трансформація: актуальні ідентичності стають ретроспективними, виникають проспективні ідентичності, які стають актуальними.

Рис. 1.1. Темпоральні аспекти ідентичності особистості.

Щодо власне проспективної ідентичності, можна зауважити, що вона розглядається у зазначених вище дослідженнях як актуалізація одного з образів “можливих Я” у соціальному контексті [21].

На основі аналізу наукової літератури виникає можливість сформулювати робоче визначення проспективної ідентичності.

Проспективна ідентичність – це динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом “Я-концепції” особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних

ролей, соціальних статусів. Проспективна ідентичність - соціокультурно обумовлений, динамічний компонент Я-концепції особистості, який забезпечує суб'єкту орієнтацію у соціальному оточенні, знаходження там власного місця і формування перспектив для подальшого саморозвитку. Проспективна ідентичність є не одиничним конструктом, а цілісною системою, що поєднує певну кількість взаємозалежних конструктів та має різну структуру, яка обумовлена індивідуальними особливостями суб'єкта та його соціокультурним оточенням.

У результаті теоретичного аналізу проблеми визначено, що структура проспективної ідентичності складається з когнітивного й афективного компонентів. Формування когнітивного компоненту відбувається у процесі засвоєння і реалізації соціальних ролей та рольових очікувань соціального середовища. Це дозволяє окреслити певні ідентифікаційні межі і визначити напрямок пошуку свого майбутнього місця у соціумі, що активно змінюється. Афективний компонент відображає та забезпечує ставлення суб'єкта до власних майбутніх ідентичностей, що обумовлює ієрархію останніх. З іншої сторони, афективний компонент впливає на когнітивний, спонукаючи суб'єкта до уточнення, поглиблення, деталізації своїх уявлень про власне майбутнє. Якісна структура проспективної ідентичності особистості визначається змістом окремих компонентів і їх взаємозв'язків.

Розвиваючи ідеї Н. Л. Іванової [67] щодо функцій соціальної ідентичності особистості, ми визначаємо функції проспективної ідентичності як системи смислових конструктів є:

- моделювання персональних соціальних ролей і статусів, що віднесені у майбутнє;
- пристосування особистості до мінливих умов актуального соціального середовища з урахуванням досягнення життєвих цілей;
- визначення свого місця в соціальному просторі для побудови життєвих планів;
- побудова моделей поведінки та стратегій для прогнозування власного

майбутнього.

Як вказувалося вище, трансформація перспективних ідентичностей в актуальні відбувається у процесі, якій обумовлюється впливом різнопланових внутрішніх та зовнішніх факторів. Основним фактором, що обумовлює трансформацію перспективної ідентичності в актуальну, є виконання конкретних соціальних ролей. Останнє, по суті, є взаємоузгодженням реальної соціальної поведінки особистості та рольових очікувань соціального оточення. Результатом діалектичної взаємодії рольових очікувань і рольового репертуару особистості є якісні зміни у змісті і структурі ідентичності суб'єкта. Глибина та масштабність змін перспективної ідентичності обумовлюється глибиною та масштабністю змін її когнітивного та афективного компонентів. У ході цього процесу, що забезпечується зворотнім зв'язком через механізм особистісної та соціальної рефлексії, відбувається:

- оцінка відповідності змісту перспективної ідентичності засобам її досягнення;
- для забезпечення оптимальної реалізації життєвих планів особистості (соціально-психологічна адаптація) змінюються структурні компоненти перспективної ідентичності та їх зв'язки між собою;
- змінюється роль і вага окремих елементів у загальній ідентифікаційній структурі особистості.

На нашу думку, дослідження структури та змісту перспективної ідентичності може стати необхідною умовою поглиблення знань про умови, фактори та шляхи формування та розвитку особистості студента.

Ми припускаємо, що складна та диференційована система перспективних ідентичностей є чинником соціальної адаптованості, а також може розглядатися як один з механізмів соціально-психологічної адаптації студентів.

Висновки до першого розділу

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу феномену “соціально-

психологічної адаптації”, можна виокремити наступні положення, які виступили теоретичним підґрунтям нашого емпіричного дослідження.

1. Соціально-психологічна адаптація розглядається як безперервний комунікативний процес та результат створення особистістю нових способів взаємодії з структурними елементами соціального середовища, як встановлення відносної взаємної відповідності між потребами особистості і вимогами соціального оточення.

Соціально-психологічну адаптованість розглядають в якості міри (рівня, ступеню) прилаштування людини до умов природного і соціального оточення. Вона є результатом процесу встановлення рівноваги між індивідуальними потребами, намірами, можливостями, поведінковими патернами, ролями і звичками, з однієї сторони, та суспільними вимогами, настановами, рольовими очікуваннями, правилами і традиціями – з іншої.

2. Традиційно виокремлюють два основні критерії адаптованості: зовнішній (приспосованість, відповідність вимогам середовища) і внутрішній (загальне психологічне благополуччя, комфорт, суб'єктивну задоволеність своєю позицією, соціальне самопочуття). Досягнутий, у результаті соціально-психологічної адаптації, стан адаптованості, може бути оцінений відповідно до вимог середовища (зовнішній критерій), або потреб індивіда (внутрішній критерій).

3. Механізм соціально-психологічної адаптації – це сукупність засобів, що забезпечують встановлення рівноваги в системі “суб’єкт адаптації – соціальне середовище”. При цьому відбуваються суттєві зміни у всіх структурних елементах соціально-психологічної адаптації як системи: суб’єкті, об’єкті, змісті, результаті. Процес соціально-психологічної адаптації є динамічним, безперервним та нескінченним, тому механізми соціально-психологічної адаптації діють постійно протягом життя суб’єкта.

4. Виокремлення процесуальних елементів “Я”-концепції – самопізнання, самоставлення, самооцінки, рефлексії та структурних елементів – уявлення про себе, самооцінки, образу “Я” – є необхідним в емпіричних дослідженнях

процесів соціально-психологічної адаптації. Процеси соціально-психологічної адаптації та самоактуалізації особистості є пов'язаними між собою, рівень самоактуалізації особистості може розглядатися як один з її показників соціально-психологічної адаптованості.

Мотиваційні тенденції особистості пов'язані з її Я-концепцією і можуть розглядатися як один з показників соціально-психологічної адаптації за внутрішнім критерієм.

5. Проспективна ідентичність розглядається у сучасних дослідженнях як актуалізація одного з образів “можливих Я” у соціальному контексті.

Проспективна ідентичність – це динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом “Я-концепції” особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних ролей, соціальних статусів. Проспективна ідентичність - соціокультурно обумовлений, динамічний компонент Я-концепції особистості, який забезпечує суб'єкту орієнтацію у соціальному оточенні, знаходження там власного місця і формування перспектив для подальшого саморозвитку.

6. Розгляд механізмів соціально-психологічної адаптації у студентському віці має здійснюватися з урахуванням вікових особливостей, соціальної ситуації розвитку та основних завдань студентського віку як окремого вікового періоду. Аналіз наукової літератури з проблеми соціально-психологічної адаптації у студентському віці показав, що у переважній більшості досліджень адаптація розглядається як процес оволодіння особистістю сукупністю нових ролей і форм діяльності, пристосування індивіда до специфіки обраної професії та соціального середовища. Основним завданням студентського віку є досягнення особистістю індивідуально-психологічної та соціальної зрілості.

Таким чином, при існуванні великої кількості досліджень, що присвячені адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ, наявний брак робіт, у яких би досліджувалися темпоральні аспекти ідентичності, у тому числі і проспективної ідентичності, у студентському віці у зв'язку із процесом соціально-

психологічної адаптації в цілому та у контексті майбутнього професійного і соціального життя.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методи емпіричного дослідження ідентичності особистості

Ідентичність особистості є одночасно особистісною та соціальною категорією, тому, як вже вказувалося у першому розділі, її вивчення є міждисциплінарним. Проблематика дослідження ідентичності в теоретичному плані здійснюється науками соціально-гуманітарного блоку. Сучасне соціальне середовище характеризується багатоманітністю шляхів самовизначення, конкуренцією, висуває нові вимоги до життєвої позиції та активності особистості. Проблеми ідентичності залишаються одним із найактуальніших напрямів теоретичних досліджень, незважаючи на численні розробки зарубіжних і вітчизняних вчених. Це викликано необхідністю адекватного пояснення соціальних практик, а також шерогою науково-практичних вимог щодо освіти та виховання, зокрема, студентської молоді.

Традиційно у дослідженнях ідентичності представлено три методологічних підходи, а саме:

– психоаналітичний напрям (Е. Еріксон [217, 231], Дж. Марсія [235-326], А. Ватерман [230]) – ідентичність розглядається як структура “Его”, внутрішня динамічна організація потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії, що сама себе відтворює;

– символічний інтеракціонізм (Дж. Мід [214], Г. Фогельсон [233]) – ідентичність розглядається як здатність людини сприймати свою поведінку і життя в цілому у єдності двох аспектів: “І” (унікальність і неповторність людської істоти) і “Ме” (соціально детермінована істота, представник суспільства в індивідуумі);

– когнітивно орієнтована психологія (Х. Теджфел [243-244], М. Хог [246], Дж. Тернер [246-247]) – ідентичність розглядається як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах.

Можна виокремити ще один, четвертий підхід до дослідження проблеми ідентичності – інтегративний, який полягає у тому, що майбутнє досліджень ідентичності відноситься до сфери інтеграції досягнень різних теоретичних орієнтацій і представлений у роботах К. Уїлбера.

Автор пропонує теорію спектра свідомості, яка об'єднує різні рівні самоідентифікації, самототожності людини. Самототожність та ідентичність в даному випадку розглядаються як синоніми. К. Уїлбер наголошує, що суб'єкт у відповіді на запитання “Хто я?”, поясненні, описі або просто відчутті власного “я” проводить уявну розмежувальну лінію через усе поле свого досвіду; все, що виявляється усередині цієї межі, має назву “я”, все, що виявляється поза межою – “не-я”, тобто людська самототожність цілком залежить від того, де саме ми проведемо цю лінію [196]. Даний підхід є спробою подолати хронічну методологічну кризу психології, проявами якої є відсутність єдиної, загально визнаної теорії, роз'єднаність на психологічні напрями, кожен з яких існує за своїми власними законами, та розчленованість цілісної особистості на пам'ять, мислення, сприйняття, увагу та інші психічні функції.

Відповідно до мети дослідження нас цікавили соціально-психологічні розвідки, де прямо або побічно були поставлені і проаналізовані найважливіші проблеми самосвідомості, регуляції соціальної поведінки особистості, формування ідентичності та її темпоральних аспектів. У методологічному плані ми спиралися, насамперед, на принципи соціокультурної детермінації психічних процесів і явищ (К. А. Абульханова-Славська [1-2], Г. М. Андреева [11-12], І. С. Кон [75-76], Д. О. Леонтьев [93], С. Д. Максименко [99], В. Г. Панок [133], С. Д. Смірнов [180], Т. Г. Стефаненко [188-189], Е. Еріксон [217]); концепцію соціально-психологічних практик конструювання життя, особистісного функціонування й розвитку у контексті постнекласичного

методологічного підходу. (О. М. Кочубейник, Т. М. Титаренко [193], Н. В. Чепелєва [160, 212-213]), теорію становлення та функціонування групової ідентичності (П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна [147]), теорію соціальної ідентичності та категоризації Г. Теджфела [243-244], теорію соціальних уявлень і провідної ідентичності С. Московічі [113], ідеї конструювання ідентичності Дж. Марсія [235-236].

Активізація уваги до проблеми ідентичності, про яку йшлося вище, робить дуже актуальним запитання: як саме емпірично має досліджуватися цей феномен. Як зазначає Х. Турецька [195], необхідно визначитися, що саме має бути у фокусі уваги дослідника – афективні (почуття тотожності самому собі, самоприйнятті) чи когнітивні (сукупність установок на самого себе) аспекти? Яким чином феноменологічно виявляє себе ідентичність – як певна поведінка по прийняттю значимих рішень чи як самовідношення, самооцінка? Первинно це індивідуальне чи соціальне явище? У роботах із вивчення ідентичності в складі діагностичних батарей фігурують такі методики та їх поєднання: методика дослідження самовідношення С. Р. Пантілеєва, шкала тривожності Спілберга-Ханіна, (або опитувальник тривожності Тейлора), “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда, методика дослідження ціннісних орієнтацій Д. А. Леонтьєва (СЖО), тест незакінчених речень та ін. “Такий набір дає уявлення про те, що, як у термінологічній сфері, так й в експериментальній не існує єдності поглядів. Простежується безсумнівний зв’язок між станом термінологічної плутанини, деякого методологічного тупика у вивченні ідентичності й еkleктичністю методів її експериментального дослідження. Наявні на даний час методики піддаються критиці через трудомісткість в обробці, труднощі інтерпретації, неможливість проведення одночасно з великою кількістю людей. Найчастіше дослідник становить діагностичну батарею з різних методик, вивчаючи цілісний феномен через окремі його частини. При цьому, накопичено досить великий масив даних досліджень різних аспектів ідентичності, але це робилося з погляду різних теоретичних концепцій і

різних засобів” [195, с. 359].

Найбільш докладний огляд психологічних методів дослідження ідентичності, що застосовуються в сучасних зарубіжних дослідженнях, здійснено у роботі О. Л. Солдатової та Є. В. Бенко [183]. Авторки зазначають, що сьогодні існує безліч зарубіжних наукових публікацій, присвячених вивченню ідентичності особистості, процесу її формування та можливих криз. Існує велика кількість методів, за допомогою яких можна вимірювати окремі аспекти ідентичності. Значна частина емпіричних методик, яку застосовують сучасні дослідники на Заході, ґрунтується на теоретичних положеннях теорії ідентичності Е. Еріксона [217; 231] та Дж. Марсія [235-236].

Е. Еріксон виокремлював еґо-ідентичність і більш широке поняття ідентичності; позитивну і негативну ідентичність [217]. У статусній моделі Дж. Марсія визначено чотири стани (статуси) ідентичності. Для побудови моделі застосовано два параметри:

1. наявність або відсутність кризи – стану пошуку ідентичності (дослідження альтернатив);
2. наявність або відсутність одиниць ідентичності – особистісно значущих цілей, цінностей, переконань (прийняття відповідальності).

Для дослідження ідентичності Дж. Марсія розробив метод напівструктурованого інтерв'ю. Існує спеціальна література, яка присвячена інтерв'ю як окремому способу вимірювання статусів ідентичності, де визначено певні достоїнства та недоліки даного методу [223]. На думку деяких авторів, хоча жоден психодіагностичний інструмент не здатен врахувати усі сторони багатогранного уявлення про ідентичність Е. Еріксона, застосування дозволяє досягти оптимального балансу між вимогами глибини інтерпретації отриманих даних та їх достовірністю та узагальненістю [230]. У 1964 році Дж. Марсія вперше запропонував інтерв'ю, яке у подальшому було модифіковане спільно з його колегами – С. Арчер, А. Вотерменом та іншими [227]. Методика мала на меті вимірювання статусів ідентичності осіб різного віку: молодшого та середнього підліткового (від 12 до 18 років),

старшого підліткового (за визначенням автора – зазвичай студенти від 18 до 22 років) і дорослого (від 22-25 до 60 років). За критеріями змісту та структури методика відноситься до категорії кодованих напівструктурованих інтерв'ю (coded semistructured interview), що визначає дві суттєві особливості: з одного боку, саме експерти надають висновок щодо статусу ідентичності – невід'ємною частиною застосування методики є створення та впровадження надійної системи кодування, навчання кодувальників та інтерв'юєрів. З іншого боку, інтерв'ю є досить гнучким інструментом, що дозволяє отримувати опис досвіду учасників дослідження в їх власних словах в процесі спілкування з ними. Набір запитань є визначеним (повторюваність структури інтерв'ю від респондента до респондента), проте може дещо варіюватися в залежності від одержуваних відповідей (це робить інтерв'ю напівструктурованим, що дозволяє без втрати якості інформації зважати на індивідуальні особливості респондента). Зазначені особливості дозволяють у певній мірі вирішити проблему соціальної бажаності відповідей респондентів, яка є досить гострою та загальною для більшості психодіагностичних методик дослідження ідентичності. Психологічні конструкти, які реконструюються при застосуванні методики, не усвідомлюються повністю досліджуваними та свідомо ними не змінюються – підсумкові показники за методикою не містяться у самозвітах. На основі аналізу магнітофонного запису інтерв'ю група експертів визначає один з наступних статусів ідентичності індивіда.

Досягнута ідентичність (високе дослідження альтернатив, висока відповідальність): особистість з досягнутою ідентичністю вже пройшла період кризи та самодослідження, сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань. Така особистість знає, хто вона і чого вона прагне, і відповідно структурує власне життя. Таким людям властиві почуття довіри, стабільності, оптимізм щодо майбутнього. Усвідомлення труднощів не зменшує прагнення дотримуватися обраного напрямку. Свої цілі, цінності і переконання особистість з досягнутою ідентичністю переживає як особистісно

значущі і такі, що забезпечують їй відчуття спрямованості і осмисленості життя.

Мораторій (високе дослідження альтернатив, низька відповідальність): Дж. Марсія, як і Е. Еріксон, застосовує цей термін стосовно особистості, що перебуває в стані кризи ідентичності і активно намагається вирішити її, для чого випробовує різні варіанти. Така особистість постійно перебуває в стані пошуку інформації, корисної для розв'язання кризи (читання літератури, бесіди з друзями, батьками, реальне експериментування зі стилями життя). На ранніх стадіях такого пошуку людина переживає почуття радісного очікування та цікавості.

Передчасна ідентичність (низьке дослідження альтернатив, висока відповідальність). Цей статус приписується особистості, яка ніколи не переживала стану кризи ідентичності, але тим не менше має певний склад цілей, цінностей і переконань. Зміст і сила цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як і у особистостей, що вже досягли ідентичності, відрізняється лише процес їх формування. У особистостей з передчасною ідентичністю елементи формуються відносно рано в житті, і є не результатом самостійного пошуку і вибору, а наслідком ідентифікації з батьками або іншим значущим оточенням. Прийняті таким чином цілі, цінності і переконання можуть бути подібними до батьківських або відбивати очікування батьків.

Дифузна ідентичність (низьке дослідження альтернатив, низька відповідальність). Такий стан ідентичності є характерним для особистостей, які не мають міцних цілей, цінностей і переконань та не намагаються активно сформувати їх. Вони або ніколи не перебували у стані кризи ідентичності, або виявилися нездатними вирішити проблеми, що виникли. При відсутності ясного почуття ідентичності наявні переживання низки негативних станів: песимізм, апатія, туга, злість, відчуження, тривога, почуття безпорадності і безнадійності [236].

На основі наведеної теорії вчені розробили ряд інструментів обчислення індексу розвитку особистісної ідентичності. Найбільш популярними є дві

методики, запропоновані С. Шварцем: “Розширене об’єктивне вимірювання статусу еґо-ідентичності” (Extended Objective Measure of Ego Identity Status (EOM-EIS)) та “Опитувальник процесу еґо-ідентичності” (the Ego Identity Process Questionnaire (EIPQ)).

Опитувальник процесу еґо-ідентичності (EIPQ) складається з 32 запитань, на які можна дати 6 варіантів відповідей за шкалою Лайкерта (“повністю згоден” дорівнює шести, “категорично не згоден” дорівнює одиниці). Бали сумуються, щоб отримати загальний бал за відповідальність і загальний бал за дослідження альтернатив [239].

Методика “Розширене об’єктивне вимірювання статусу еґо-ідентичності” (EOM-EIS) складається із 64 запитань, відповіді на які також надаються за шкалою Лайкерта. 32 запитання мають на меті визначення ідеологічної ідентичності в галузі політики, релігії та філософії стилю життя. Решта – для оцінки гендерних ролей, дружби, відпочинку та знайомств. Наприклад: “Є багато різних людей. Я вивчаю безліч можливостей, щоб знайти правильних друзів для мене” [237].

Як вже зазначалося вище, сам Дж. Марсія створив Інтерв’ю статусу ідентичності (Identity Status Interview (ISI)), що складається з напівструктурованих запитань, які стосуються до трьох сфер життя (кар’єра, ставлення, погляди на світ) [242].

Досить поширеним у закордонних дослідженнях є також застосування методики “Опитувальник психосоціальної стадії” Е. Еріксона (Erikson Psychosocial Stage Inventory (EPSI)), що складається із 72 запитань із застосуванням шкали Лайкерта [239].

Тим не менш, парадигма статусу особистості піддається критиці за фокусування в першу чергу на індивідуальних відмінностях формування особистості, що змусило деяких авторів змістити акцент безпосередньо з процесу до результату. Найбільш відомою в останніх дослідженнях процесу формування особистості є модель, яку запропонував М. Берзонски. У цій моделі запропоновано три стилі ідентичності, які виокремлюються за

наступним критерієм: як саме суб'єкти організують власну діяльність та спілкування в залежності від ставлення до інформації, яка здатна змінювати їх ідентичність (інформація, релевантна ідентичності):

1. інформаційний стиль, що є характерним для підлітків, які знаходяться в процесі дослідження альтернатив, шукають та оцінюють інформацію, релевантну ідентичності, для прийняття досконалих рішень. Вони здатні критично ставитися до власної самооцінки, емпатійні, відрізняються високим рівнем когнітивної складності та прагнуть визначати себе з позиції особистих цілей та цінностей. Особистості з “інформаційним” стилем ідентичності мають добре диференційовану та інтегровану Его-ідентичність;

2. нормативний стиль, що є характерним для підлітків, які покладаються на норми та очікування значущих інших (наприклад, батьків і представників влади), коли відповідні надані ззовні рішення застосовуються як особисті. Підлітки з цим стилем особистості, як правило, мають негнучку систему цінностей, яку вони намагаються зберегти, відгороджуються від інформації, що може загрожувати їх найбільш важливим (часто авторитарним) цілям і цінностям. “Нормативні” особистості схильні визначати себе у термінах соціальних груп, таких як релігія, громадянство, сім'я;

3. дифузно-замкнутий стиль, характерний для підлітків, які ухиляються від проблем і відкладають рішення до тих пір, поки вимоги ситуації не диктуватимуть жорстку необхідність прийняття рішення. У зв'язку з цим у таких підлітків низький рівень активної обробки інформації та вирішення завдань, але і високий рівень саморегуляції імпульсивності. Особистості із “дифузно-замкнутим” стилем ідентичності прагнуть визначати себе з позиції соціальних атрибутів, таких як репутація та популярність [224, 229].

Згідно зі своєю теорією М. Берзонски розробив “Опитувальник стилю ідентичності” (Identity Style Inventory (ISI-3)). Цей опитувальник містить наступні шкали: інформативна шкала (10 запитань, наприклад: “Я витратив багато часу, думаючи про те, що серйозно я повинен робити зі своїм життям”); нормативна шкала (10 запитань, наприклад, “Я вважаю за краще мати справу з

ситуацією, коли я можу покластися на соціальні норми і стандарти”); Шкала дифузної замкнутості (10 запитань, наприклад, “Я насправді не думав про своє майбутнє зараз, це все ще далеко”) [224].

Методика Q-сортування стилів ідентичності (Identity Processing Styles Q-sort) також ґрунтується на основі теоретичної концепції М. Берзонски. Методика полягає у тому, що респонденти ознайомлюються з описами різних стилів поведінки на картках, а потім відсортовують (ранжують) картки від найбільш до найменш прийнятних для себе [232].

Також у рамках концепції статусів ідентичності було створено декілька психодіагностичних інструментів: “Методика незакінчених речень” (Marcia’s Ego Identity Incomplete Sentences Blank (EI-ISB)) [235]; опитувальники закритого типу “Шкала сформованості ідентичності” (Identity Achieved Scale (IAS)) [240] та “Об’єктивна міра статусів его-ідентичності” (Objective Measure of Ego Identity Status (OMEIS)) [221-222], “Опитувальник діагностики психосоціального розвитку особистості” (The Inventory of Psychosocial Balance (IPB)) Дж. Доміно и Д. Аффонсо [228].

Необхідно зазначити, що спроби створити психодіагностичні інструменти для вимірювання ідентичності на основі концепції Е. Еріксона здійснювалися неодноразово, але піддавалися заслуженій критиці. Основними вадами таких методик є наступне: наявність суттєвих обмежень по змісту, тобто акцентування лише одного з аспектів теорії Е. Еріксона, або наявність суттєвих обмежень за формою: опитувальники типу самозвітів із закритими варіантами відповідей чи сортування прикметників, які у великій мірі лишали респондентів можливості для самовираження.

Вказані недоліки можуть бути подолані застосуванням психосемантичних методів дослідження ідентичності, які, як зазначає Т. Г. Стефаненко, все більш активно застосовуються науковцями [188-189].

Перевагами психосемантичних моделей порівняно з традиційними методиками дослідження ідентичності (опитувальники, напівструктуровані інтерв’ю, сортування тощо) є те, що респонденти реконструюють уявлення і

установки власної ідентичності, які не є досить усвідомленими. Психосемантичні методи дослідження ідентичності надають можливість отримувати дослідницький матеріал відповідно до понятійного апарату досліджуваних виключно; вивчати груповий психологічний простір згідно до значущих ознак тієї чи іншої спільноти; аналізувати глибинні підстави приналежності до групи, що не усвідомлюються самими респондентами; отримувати емоційно насичений і значущий масив діагностичних даних.

Як зазначають дослідники [37-38], окрім того психосемантичні методи дослідження ідентичності відрізняються “прекрасною математичною оснащеністю” [37, с. 125]. Прикладом таких методів можуть слугувати вербальні семантичні диференціали, які були сконструйовані на основі методу “репертуарних грат” Дж. Келли (О.М. Васильченко [43-44], О.В. Бичко [27-28], М.М. Бублік [37-38]).

Необхідно зазначити, що окреме місце за частотою застосування серед методів емпіричного дослідження ідентичності особистості посідає “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда [87]. Переваги та недоліки застосування даної методики були предметом окремої наукової дискусії.

Сам Е. Еріксон підкреслював у своїх роботах неприйнятність застосування в якості інструментів вимірювання ідентичності методик, що спрямовані на отримання переліку слів-самоописів [217]. Прикладом таких методик він вважав “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда [87]. На думку Ю. Г. Овчіннікової, такі методики не є інформативними щодо процесу та умов розвитку ідентичності, що необхідно в науковому дослідженні для коректної діагностики стадії розвитку ідентичності, а в консультаційній практиці – для ефективної роботи з кризою ідентичності [117]. Проте автори методики вважали, що “створення тесту, спрямованого безпосередньо на вивчення установок індивіда на себе, є справою досить плідною” [87, с. 182].

“Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда є нестандартизованим самоописом з наступним контент-аналізом. За задумом

авторів, респондент має протягом 12 хвилин дати 20 різних відповідей на запитання “Хто Я такий?” Спонтанні відповіді фіксуються в будь-якій послідовності незалежно від логіки і грамотності респондента. Всі отримані відповіді розподіляються та аналізуються за двома категоріями: об’єктивні чи суб’єктивні [87].

Існує велика кількість модифікацій даного тесту. В залежності від мети і завдань дослідження науковці змінюють: час виконання тесту (збільшують, зменшують або не регламентують); кількість самовизначень респондента (визначають конкретну кількість або не регламентують). Інструкція до виконання тесту може доповнюватися додатковими вимогами; контент-аналіз може здійснюватися за категоріями, які визначає сам дослідник. Приклади модифікацій “Тесту двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда [87] наведені в роботах Т. В. Румянцевої [162], В. І. Юрченка [218], О. М. Васильченко [43-44], О. В. Бичко [27-28].

До переваг методики, окрім широких можливостей її модифікації, можна віднести простоту у застосуванні, можливість застосування як індивідуально, так і на великих вибірках респондентів, можливість співставляти і порівнювати результати при умові, що дослідники користуються одними й тими ж шкалами аналізу ідентифікаційних характеристик.

Огляд наукової літератури з проблеми емпіричного дослідження ідентичності дозволяє зауважити, що на пострадянському просторі найбільш активно здійснюються дослідження ідентичності за типами (видами) та створюються окремі методики відповідно до типів (видів) ідентичності. Прикладами таких методик є: “Методика дослідження особистісної ідентичності” В. Б. Нікішіної та О. О. Петраш [116], “Методика діагностики аддиктивної ідентичності” Н. В. Дмитрієвої та Ю. М. Перевозкіна [61], “Методика дослідження статусів професійної ідентичності” Є. Ю. Бруннера [36], “Методика самооцінки гендерної ідентичності «Я – жінка/чоловік»” Л. І. Ожигової [118], методика “Статевікова ідентифікація” Н. Л. Белопольської [25], опитувальник “Типи етнічної ідентичності” Г. У. Солдатової [182],

“Методика дослідження особистісної ідентичності”, “Методика дослідження гендерної ідентичності” та “Методика дослідження професійної ідентичності” Л. Б. Шнейдер [216] тощо. П. П. Горностаєв зауважує, що у психологічних дослідженнях описано багато видів, типів, форм ідентичності, але і досі не вироблено єдиного системного порядку, а співвідношення зазначених категорій між собою дослідники трактують по-різному [57]. Так, єдиної класифікації, тобто чіткого загальновизнаного визначення типів та видів ідентичності особистості не існує, виокремлення одиниць аналізу здійснюється на основі обраних теоретичних моделей: досить часто дослідники застосовують терміни “вид ідентичності” та “тип ідентичності” як синоніми, що значно утруднює співставлення результатів досліджень.

Інтегративні тенденції в сучасній психології активізують дослідницький інтерес щодо феноменів, які концептуалізують психологічний зміст особистості. У феномені ідентичності максимально реалізуються інтегративні процеси формування особистості. Проблема ідентичності особистості емпірично досліджується в напрямках її видової специфіки, структурної організації, генезу, детермінації. Залежно від методологічної логіки, методичний інструментарій дослідження ідентичності базується або на формальних проявах, які типізуються в статуси або види (типологічний підхід); або в рамках структурно-функціоналістської парадигми (номотетичний підхід).

Отже, основними типами методичних засобів, що застосовуються для емпіричного дослідження ідентичності особистості, є:

1. напівструктуровані інтерв'ю, які створюються на основі тієї чи іншої теоретичної моделі ідентичності й аналізуються відповідно до матриці категорій контент-аналізу обраної моделі;
2. опитувальники (у тому числі і шкальні), що спрямовані на дослідження структур ідентичності, її основних компонентів тощо;
3. методики самоопису;
4. методики сортування (ранжування);
5. психосемантичні методи.

Необхідно зазначити, що інструментарій дослідження соціальної та особистісної ідентичності є фактично тотожним методам дослідження Я-концепції. Подібна методична невизначеність у практиці дослідження ідентичності може бути подолана шляхом поєднання різних видів методичного інструментарію: окрім традиційних вищеперерахованих методів, дослідники застосовують особистісні та ситуаційні тести, проєктивні методики, анкетування, соціометрію, шкальні вимірювальні методики тощо.

Аналіз наукової літератури з проблеми емпіричного дослідження ідентичності особистості дозволив дійти висновку про відсутність окремих методик виявлення особливостей темпоральних аспектів ідентичності, що робить актуальним питання створення таких методик або модифікацію методик, які вже існують, для досягнення вказаної мети.

2.2. Організація дослідження впливу темпоральних аспектів ідентичності на соціально-психологічну адаптованість

Реалізація емпіричного дослідження відбувалася у **чотири етапи**.

Емпіричне дослідження передбачало:

- 1) визначення меж вибірок за критерієм “курс навчання”;
- 2) з'ясування змістовного та кількісного складу актуальної та проспективної ідентичностей, визначення провідних ідентичностей та динаміки категорій;
- 3) визначення рівня соціально-психологічної адаптованості респондентів у залежності від складності та диференційованості їх проспективної ідентичності;
- 4) встановлення зв'язку між рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності випробуваних за показниками внутрішнього критерію соціально-психологічної адаптації.

Здійснено два дослідження у 2006 та у 2014 роках.

Одним із завдань емпіричного дослідження сутності, психологічного

змісту та значення проспективної ідентичності у студентському віці та її впливу на процес соціально-психологічної адаптації студентської молоді було визначення чинників, факторів та умов динаміки самовизначень особистості.

На теоретичному етапі дослідження, аналізуючи роботи вітчизняних та зарубіжних психологів, ми дійшли висновку, що однією з фундаментальних характеристик ідентичності взагалі та проспективної ідентичності зокрема є її динамічність. Проспективна ідентичність як цілісне когнітивно-афективне утворення не є раз і назавжди сталою, вона зазнає змін під впливом як внутрішніх особистісних факторів (рівень розвитку соціального мислення, орієнтованого на пізнання соціальної дійсності – людей і соціальних ситуацій; загальна когнітивна складність-простота; особливості емоційно-вольової сфери особистості та цілепокладання, наявний рівень розвитку соціальних компетенцій тощо), так і факторів зовнішнього соціального середовища (життєва ситуація особистості; соціальні вимоги великих та малих соціальних груп, у які увіходить суб'єкт; рольові очікування найближчого оточення; соціально-політичні та економічні умови існування суспільства в цілому на певному часовому проміжку). Як зазначає Н. В. Чепелева “Саме історія, яку людина «створює», «пише» протягом усього свого життя, узгоджуючи її з історією країни, культури, суспільства, вписуючи при цьому себе у цей соціокультурний контекст, і дає їй можливість узгоджувати як особисту, так і соціальну ідентичність, відчутти не лише особистісну усталеність, зв'язок між минулим та теперішнім, але й усталеність соціокультурну, можливість адекватно жити й діяти у соціумі” [160, с. 26]. Динаміка ідентифікаційних переваг і спонукань виступає як своєрідний індикатор стану суспільства в цілому і його окремих компонентів.

Виходячи з цього, наше дослідження було здійснено у два етапи: у 2006 та 2014 роках з метою визначення впливу факторів соціального середовища на зміст як когнітивного, так і афективного компонентів проспективної ідентичності.

Гіпотезою цього фрагменту дослідження було те, що суспільно політичні

події у нашій країні кінця 2013 – початку 2014 років мають суттєво відобразитися у змісті ідентичності студентів. При цьому важливо було, на наш погляд, яким чином змінилася як актуальна, так і перспективна ідентичність.

Історична ретроспектива дозволяє констатувати, що 2006 рік був відносно стабільним у соціальному, економічному та політичному аспектах. У свою чергу, 2014 рік однозначно вважається роком політичної. Економічної та соціальної кризи, і як наслідок, на думку окремих дослідників, соціально-психологічної кризи. Така кардинальна зміна соціальних факторів, що впливають на молодь, не могла не відобразитися на змісті ідентичності особистості.

Необхідно зазначити, що наше дослідження не є лонгітюдним, оскільки його завданням було з'ясувати не те, як змінюється зміст ідентичності у окремої представника студентської молоді, а загальні, усереднені тенденції у даній специфічній соціальній групі.

Характеристика вибірки

У дослідженні 2006 року взяли участь студенти 2-4 курсів очної форми навчання Національного авіаційного університету (м. Київ) (Аерокосмічний інститут, механіко-енергетичний факультет; Гуманітарний інститут, факультет психології та соціології), Університету сучасних знань (м. Київ) та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Луганськ) (факультети: економічний, механічний, філологічний, юридичний). Загальна кількість респондентів – 297 осіб. Середній вік 21,8 років (від 18 до 24 років) Чоловіків – 131 особа (44,11%), жінок – 166 (55,89%) осіб.

У дослідженні 2014 року взяли участь студенти 2-4 курсів очної форми навчання Національного авіаційного університету (м. Київ) (Аерокосмічний інститут, механіко-енергетичний факультет; Гуманітарний інститут, факультет психології та соціології)). Загальна кількість респондентів – 124 особи. Середній вік 21,1 років (від 18 до 25 років). Чоловіків – 47 особа (37,9%), жінок – 77 осіб (62,1%).

Вибірка була сформована саме зі студентів другого-четвертого курсів з огляду на наступне: як вже зазначалося у першому розділі, на початку навчання

у ВНЗ першокурсники стають частиною нової системи соціальних взаємин, займають нову соціальну позицію – відбувається період адаптації до навчання у виші.

Труднощі, які виникають у адаптації до навчання у виші, не є однаковими у всіх студентів. Результати досліджень в українських ВНЗ свідчать, що 49% студентів важко засвоюють нові форми навчального процесу, 20% – гостро переживають відірваність від сім'ї та важко пристосовуються до самообслуговування, 12% – відчувають труднощі входження у новий колектив, 39% – не можуть охопити увесь обсяг самостійної роботи. Наведені дані підтверджуються результатами інших досліджень [141].

За даними Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, який на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 30.12.2009 року № 1248 “Про покращання соціально-педагогічного і психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах III-VI рівнів акредитації” здійснює щорічний моніторинг щодо наявності та стану психологічної служби у вказаних закладах [97], з усіх учасників навчально-виховного процесу найбільша потреба у психологічних послугах є наявною у студентів (див. табл. 2.1, 2.2):

Таблиця 2.1

Ініціатори звернень до психологічної служби ВНЗ (%)

Цільові групи	Кількість звернень протягом навчального року(%)				
	2009- 2010	2010- 2011	2011- 2012	2012- 2013	2013- 2014
Студенти	82,10	79,21	74,54	73,59	66,89
Викладачі	6,14	7,54	8,42	8,33	10,46
Куратори студентських груп	4,54	5,27	7,76	6,15	7,33
Вихователі	1,08	1,24	2,24	1,2%	1,45
Адміністрація ВНЗ	4,51	5,29	3,84	4,80	3,14

Продовж. табл. 2.1

Громадські організації ВНЗ	0,53	0,43	1,02	1,56	0,90
Сторонні організації	1,11	1,02	2,19	4,33	9,83

З наведених даних можна зробити висновок, що саме студенти найбільше звертаються за одержанням психологічної допомоги до працівників психологічної служби. Протягом вказаного терміну констатовано деяке зниження показників, що розглядаються (2009-2010 рік – 82,10% від загального числа звернень, 2013-2014 рік – 66,89% від загального числа звернень). Але необхідно зазначити, що тенденція чітко простежується і зберігається протягом п'яти років, а чинники зниження кількості звернень не є дослідженими: вони можуть бути як суто психологічними, так і соціальними, організаційними, економічними тощо.

Таблиця 2.2

Звернення студентів до психологічної служби ВНЗ (%)

Студенти	Кількість звернень протягом навчального року (%)			
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013
1 курс	82,10	79,21	74,54	73,59
2 курс	6,14	7,54	8,42	8,33
3 курс	4,54	5,27	7,76	6,15
4 курс	1,08	1,24	2,24	1,2
5 курс	4,51	5,29	3,84	4,80
6 курс	0,53	0,43	1,02	1,56

З наведених даних можна бачити, що потреба у взаємодії з працівниками психологічної служби є особливо актуальною для студентів I курсу, що пояснюється активним перебігом процесу соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ. Показовою є і тематика звернень студентів-першокурсників: від загальної кількості звернень “Адаптація до навчання і до

нового колективу” складає 29%, “Міжособистісні стосунки у студентському колективі” – 12%, “Організація власної навчальної діяльності” – 11% відповідно.

На останньому курсі навчання перед старшокурсниками у повній мірі постає проблема подальшого працевлаштування, планування власного соціального розвитку. Ситуація суттєво ускладнюється наявністю у сучасній соціальній дійсності наступних тенденцій: по-перше, це поява нового розподілу на ринку праці – на дипломованих і кваліфікованих працівників – традиційний взаємозв’язок соціального статусу й рівня диплому нерідко розпадається. По-друге, якщо раніше виробнича сфера і економіка на невідповідність між результатами освіти й попитом на ринку праці реагували безробіттям, то тепер до неї додалася ще одна проблема – при величезній кількості непрацевлаштованих (аплікантів) наявність нестачі кадрів необхідної кваліфікації (висококваліфікованих фахівців) і необхідності їхньої підготовки [89]. Зазначені тенденції значно ускладнюють соціально-психологічну адаптацію молоді при вступі у самостійне життя.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що рівень соціально-психологічної адаптації студентів на першому та останньому курсах навчання може значно коливатися зі зміною реальної соціальної позиції (тієї, що вже відбулася – перший курс, та тієї, що відбудеться у найближчому майбутньому – останній курс). Саме тому з метою встановлення наявності або відсутності зв’язку перспективної ідентичності особистості та рівня соціально-психологічної адаптованості студентської молоді *вибірка формувалася зі студентів 2-4 курсів.*

На думку фахівців з психосемантики [137, 176, 215], на особистість як суб’єкта власного життя та діяльності постійно здійснюються як безпосередні, так і опосередковані впливи.

1) Фактори безпосереднього впливу:

- характеристики фізичного середовища (геокліматичні);
- характеристики діяльнісного та побутового середовища (умови життя,

умови професійної діяльності, дозвілля, тип господарства, рівень доходу тощо);

- характеристики інформаційного середовища (джерела інформації, їх доступність, достовірність, значущість тощо);
- індивідуально-фізіологічні характеристики (спадковість, екологічні умови, харчування, профзахворювання, хвороби, задоволення базальних потреб тощо).

2) Фактори опосередкованого впливу:

- культурно-історичні чинники (історичний період, мова, релігія, культура, освіта і досвід, специфіка конкретної політичної та економічної ситуації тощо);
- соціально-психологічні (групи спілкування, впливу, специфіка внутрішньогрупових відносин, професійних, сімейних і особистих стосунків, домінування, етика тощо);
- індивідуально-психологічні (структура і спрямованість особистості, будова мотиваційної сфери, інтереси, установки, здібності, вольові якості, темперамент, характер тощо) [176, с. 164-165].

Необхідно зазначити, що для визначеної вибірки респондентів як для єдиної вікової та професійної групи – студентів – значна частина параметрів (такі як геокліматичні, екологічні умови, історичний період, мова, специфіка конкретної політичної та економічної ситуації тощо) є спільними, а частина (такі як рівень доходу, спадковість, хвороби, специфіка сімейних і особистих стосунків, структура і спрямованість особистості, будова мотиваційної сфери, інтереси, установки, здібності, вольові якості, темперамент, характер тощо) є суто індивідуальними. Тобто, образ світу, частиною якого є і образ самого себе, у кожного респондента є суб'єктивним.

Втіленням суб'єктивності образу світу є індивідуальні особливості систем значень, якими оперує суб'єкт в ході пізнавальної і практичної діяльності.

Операційним аналогом системи значень є індивідуальний семантичний простір. Індивідуальний семантичний простір виступає, з одного боку, як категоріальна установка, яка орієнтує суб'єкта на пошук саме тих ознак

об'єкта, які в контексті його діяльності набувають для нього вирішального значення; а з іншого – як утворена цими ознаками багатовимірною системою координат, в якій розміщуються, впорядковуються та класифікуються суб'єктивні образи об'єктів (О. Ю. Артемьева [15], В. Ф. Петренко [137], О. Г. Шмельов [215] та ін).

У відповідності до принципу операціональної аналогії між параметрами суб'єктивного семантичного простору і категорійною структурою індивідуальної свідомості, процес актуального породження значень можна представити як послідовну розгортку плану змісту, рух від емоційно-образних форм відображення до опосередкованих значеннями (тобто культурою) рівнів предметної (категоріальної) розчленованості. Наповнення змістом відбувається на кожному рівні породження категорії. У моделюванні за допомогою семантичних просторів цей процес виступає як послідовна розгортка-розщеплення невеликої кількості семантично розпливчастих конотативних факторів у сукупності семантично більш вузьких та конкретних факторів, які досягають предметного (денотативного) рівня. Ступінь, характер розчленованості більш розвинених, опосередкованих громадськими значеннями рівнів категоризації є похідними від знання суб'єктом окремої змістової області, від його суб'єктивної системи категоризації, його “імплицитної теорії” окремої змістової галузі, тобто семантичні простори мають диференціально-психологічні ознаки.

Гетерогенність індивідуальної свідомості спричиняє високу когнітивну складність суб'єкта в одній змістовій галузі і досить низьку в іншій [176].

Важливим якісним показником організації семантичного простору особистості є сам зміст виокремлених факторів, який може бути у межах однієї змістової галузі різним для різних респондентів. Значення є одночасно операторами класифікації, і відобразитися у вигляді факторів-координат семантичного простору можуть тільки ті підстави класифікації, які притаманні самому суб'єкту.

Таким чином, сукупність актуальних і перспективних ідентичностей

респондента може розглядатися як індивідуальні семантичні простори окремих змістовних галузей – “Я в теперішньому часі” та “Я в майбутньому”. Кількість ідентичностей, які складають кожний вказаний простір, як і їх зміст, є індивідуальним показником і залежить від вищевказаних груп-факторів опосередкованого і безпосереднього впливу. Для порівняння складності і диференційованості проспективних ідентичностей двох і більше респондентів недостатньо просто перерахувати виокремлені досліджуваними ідентичності.

На нашу думку, саме співвідношення кількості проспективних ідентичностей до кількості актуальних ідентичностей кожного досліджуваного є тим показником, який відображає індивідуальні особливості семантичних просторів і надає можливість співставляти результати за критеріями “складність” та “диференційованість”. Коефіцієнт проспективності розраховувався за формулою 2.1.

$$Z = \frac{I_{\text{пр.}}}{I_{\text{акт.}}}, \quad (2.1)$$

де Z – коефіцієнт проспективності;

$I_{\text{пр.}}$ – кількість проспективних ідентичностей;

$I_{\text{акт.}}$ – кількість актуальних ідентичностей.

Теоретично значення Z може мати межі від 0 до + нескінченності.

Значення Z дорівнюватиме 1 у випадку, коли досліджуваний надає однакову кількість актуальних і проспективних ідентичностей ($I_{\text{пр.}} = I_{\text{акт.}}$), при цьому їх конкретні кількості залежатимуть від розмірів індивідуальних семантичних просторів окремих змістовних галузей – “Я в теперішньому часі” та “Я в майбутньому”. Тобто, можна зробити припущення, що при такому показнику (Z дорівнює одиниці або Z наближається до одиниці) респондент має сформовану систему як актуальних, так і проспективних ідентичностей, усвідомлює власну соціальну та особистісну позиції у теперішньому часі та прогнозує власний соціальний та особистісний розвиток у майбутньому.

Значення Z дорівнюватиме 0 у випадку, коли досліджуваний при будь-якій кількості актуальних ідентичностей не спроможний назвати хоч одну проспективну ($I_{\text{пр.}} = 0$). Тобто, можна зробити припущення, що при такому

показнику (Z дорівнює нулю або Z наближається до нуля) респондент має певні актуальні ідентичності, усвідомлює власну соціальну та особистісну позиції у теперішньому часі, але не може визначити вектор подальшого життєвого шляху.

Значення Z може мати значення більше одиниці та прагнути до плюс нескінченності у випадку, коли кількість проспективних ідентичностей перевищує кількість актуальних ідентичностей ($I_{\text{пр.}}$ більше $I_{\text{акт.}}$). У такому випадку респондент уявляє і усвідомлює власну соціальну позицію та особистісні характеристики у майбутньому часі, а актуальна соціальна ситуація є менш зрозумілою і усвідомленою.

Алгоритм емпіричного дослідження.

1) Дослідження темпоральних аспектів ідентичності – актуальної та проспективної здійснювалося двічі – у 2006 та у 2014 роках;

2) На основі отриманих даних за допомогою методів математичної статистики (квартілі, t-критерій Стьюдента) було здійснено розподіл кожної вибірки на три групи:

– група 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ);

– група 2 – респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (СР СіДПІ);

– група 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ).

Група 2 (СР СіДПІ) – респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності не брали участі у наступних етапах дослідження, тому що для досягнення мети дослідження (виявлення особливостей зв'язку проспективної ідентичності особистості та рівня соціально-психологічної адаптованості студентської молоді, тобто встановлення певної відповідності між двома параметрами) середній рівень одного з параметрів не є показовим.

1) Встановлення рівня соціальної адаптації респондентів груп 1 та груп

3.

2) Визначення особливостей самоствавлення та самоактуалізації, позитивних, негативних або відсутності полімотиваційних тенденцій у респондентів груп 1 та груп 3.

3) За допомогою методів математичної статистики з'ясування зв'язку між рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності та рівнем соціально-психологічної адаптованості респондентів, а також психологічна інтерпретація одержаних емпіричних даних.

2.3. Методики дослідження впливу темпоральних аспектів ідентичності на соціально-психологічну адаптованість.

Для здійснення практичної частини дослідження був складений набір методик, адекватний меті роботи – дослідженню взаємозв'язку між структурою особистісної і соціальної ідентичності та соціальною адаптованістю студентської молоді.

Залучення до методичного апарату дослідження конкретних тестів і відповідних їм емпіричних показників дослідження виконувалося на підставі наступних критеріїв: концептуальна обумовленість метода, висока валідність, психометрична надійність, а також можливість порівняння отриманих результатів з результатами інших досліджень.

В емпіричному дослідженні було застосовано три групи методик:

1) Методики, що спрямовані на визначення особливостей і структури особистісної і соціальної ідентичності: “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда [87] (два модифіковані варіанти).

2) Методики, що спрямовані на визначення соціальної адаптованості й механізмів адаптації: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд [158]; методика дослідження самоствавлення (С. Р. Пантілеєва) [143]; методика діагностики самоактуалізації особистості (А. В. Лазукіна в модифікації Н. Ф. Каліной – (САМОАЛ) [199];

3) Методика, спрямована на визначення інтегративних мотиваційних утворень: тест діагностики полімотиваційних тенденцій “Я”-концепції особистості (С.М. Петрової) [199].

У таблиці 2.3 приведено визначені критерії, емпіричні показники та методики, за допомогою яких було здійснено емпіричне дослідження (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Критерії, показники та методики емпіричного дослідження

Об’єкт дослідження	Критерії	Емпіричні показники	Методики
Ідентичність	Склад системи ідентичностей особистості	Множина наявних ідентичностей	“Хто я такий?” (або тест “20 висловлень”)
	Наявність у структурі ідентичності часових аспектів.	Кількість актуальних і проспективних ідентичностей	М. Куна і Т. Мак-Партленда: модифікований варіант №1
	Складність і диференційованість структури ідентичності.	Співвідношення актуальної і проспективної ідентичностей.	“Хто я такий?” (або тест “20 висловлень”). М. Куна і Т. Мак-Партленда: модифікований варіант №2
Соціально-психологічна адаптація	Соціально-психологічне самопочуття особистості	Рівень адаптації особистості	Методика вивчення соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд

	Специфіка ставлень особистості до власного “Я”	Система самооцінок та система емоційно-оціночних ставлень до себе	Методика дослідження самоставлення (МДС) С.Р. Пантилєєва
	Самоактуалізація особистості	Рівень самоактуалізації за визначеними аспектами	Методика діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазуркіна в модифікації Н.Ф. Каліной – САМОАЛ)
	Мотиваційна обумовленість Я-концепції особистості.	Наявність-відсутність визначених мотиваційних тенденцій	Методика діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості С. М. Петрової

2.3.1. Методи дослідження темпоральних аспектів ідентичності особистості

Одним із завдань нашого дослідження було визначення системи ідентичностей сучасної студентської молоді, а також особливостей структури ідентичності з урахуванням часових аспектів.

Як вказувалося у першому розділі, згідно з гіпотезою С. Московічі про організацію свідомості індивіда по типу ідентифікаційної матриці, основу ідентифікаційної матриці людини складає множина ідентичностей: статова,

релігійна, етнічна, професійна т. ін. [113]. Та ідентичність, яка в певний період часу стає провідною, створює у матриці свою ієрархію й порядок, а також визначає значущі параметри порівняння власної групи з іншими.

У якості найбільш адекватного метода дослідження був обраний тест “Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда [87]. Емпіричне дослідження проводилося за наступною процедурою: завдання виконувалося анонімно, респонденти вказували тільки вік і стать. За кожним респондентом закріплювався особистий номер, що дозволило зіставляти і аналізувати результати різних методик. Тест пропонувався респондентам двічі, при цьому вносилися зміни в інструкцію та час виконання тесту (час не обмежувався).

Модифікований варіант тесту 1: інструкція та процедура тестування відповідали класичним, зміни були внесені тільки у частину інструкції, що стосується кількості самовизначень – була відсутня жорстка регламентація (не 20 самовизначень, а усі можливі для респондента). Респондентам пропонувалося відповідати найрізноманітніше, використовувати різні ознаки. Ідентифікаційні категорії респондентів, що були отримані при виконанні модифікованого варіанту № 1 “Тесту двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда надалі ми будемо називати **“актуальною ідентичністю”**.

Модифікований варіант тесту №2: інструкція була істотно змінена: “Уявіть, що вже пройшло десять років. Хто Ви?”. Респондентам пропонувалося дати максимально можливу кількість самовизначень, при цьому обов’язковим доповненням до запитання було прохання представити себе реалістично. Ідентифікаційні категорії респондентів, що були отримані при виконанні модифікованого варіанту тесту №2, надалі ми будемо називати **“проспективною ідентичністю”**.

Поведінка окремої людини упорядковується не тільки на основі певних законів і закономірностей, а й шляхом виявлення конкретних суб’єктивних систем значень, особистісних смислів [93] соціальних взаємодій, когнітивних моделей та уявлень про актуальну життєву ситуацію і про власне майбутнє. Як зазначає В. Г. Панок, вирішальними для розгортання життєвого шляху

особистості виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, прагнення людини не тільки до вибору зовнішніх умов, а також і до їх формування в певних межах, суттєво впливає на здатність особистості до вибору і формування життєвих подій і тим більше вчинків. У багатьох випадках життєва перспектива залежить від зусиль і власної волі особистості. У цьому розумінні людина виступає творцем власної долі. Автор виокремлює у проблемі планування (проектування) життєвого шляху особистістю два обов'язкові компоненти: мотиваційний (цільовий), який породжується реальною взаємодією особистості з природним і соціальним оточенням та формується на основі оцінки власних сил, ресурсів і можливостей, та інструментальний, який представляє міру обґрунтованості та реалістичності життєвих перспектив людини.

Власний розвиток можна розглядати як процес, який вимагає прийняття відповідальних рішень у найбільш значущих видах діяльності особистості: самоосвіта; самовиховання, тобто вдосконалення свого характеру, емоційної і моральної сфери; вибір галузі освіти і професії; вибір місця роботи; вибір групи друзів, товаришів, колег; участь у певних громадських об'єднаннях, тощо [133].

Часовий проміжок "10 років" у інструкції модифікованого варіанту тесту №2 був запропонований нами з урахуванням актуального віку респондентів – 18-24 роки. У віці 28-34 роки відбувається реалізація більшої частини відповідальних рішень у найбільш значущих видах діяльності особистості: освіта, професія, сім'я, громадська діяльність, саморозвиток, творчість, спілкування тощо. Отже, респонденти мали можливість прогнозувати власне соціальне становище, співвідносячи його з віком особистості, яка знаходиться в стадії активного відтворення соціального досвіду.

Отримані в результаті опитування сукупність актуальних ідентичностей та сукупність проспективних ідентичностей респондентів були проаналізовані методом контент-аналізу, який здійснювався з метою створення колективних ідентифікаційних матриць актуальної і проспективної ідентичностей.

Контент-аналіз (від англ. *Contents* – зміст) – метод якісно-кількісного

аналізу змісту документів, в тому числі і текстів, з метою виявлення або вимірювання різних фактів і тенденцій, відображених у цих документах. Особливість контент-аналізу полягає в тому, що цей метод дозволяє проводити дослідження з урахуванням соціального контексту. Контент-аналіз може застосовуватися у якості основного методу дослідження, а також як паралельний (тобто в поєднанні з іншими методами), допоміжний або контрольний метод.

Обрахування питомої ваги тієї чи іншої категорії колективної матриці обчислюють за допомогою формули 2.2:

$$K = \frac{n}{N}, \quad (2.2)$$

де K – коефіцієнт питомої ваги даної категорії;

n – число одиниць аналізу, які фіксують дану категорію;

N – загальне число одиниць аналізу [108].

2.3.2. Методи дослідження соціальної адаптованості й механізмів соціально-психологічної адаптації

На основі аналізу літературних джерел, можна констатувати наявність великої кількості психодіагностичних методик, за допомогою яких здійснюються дослідження різних параметрів адаптації. Всі методики можна розподілити на дві групи за критерієм мети створення [40]:

- 1) методики, метою розробки яких було дослідження процесу адаптації;
- 2) методики, метою розробки яких було дослідження інших психологічних утворень або процесів, але які можуть застосовуватися для дослідження окремих параметрів адаптації.

У нашому дослідженні застосовувалися наступні методики: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд [143], яка належить до першої групи; методика дослідження самоствавлення (С. Р. Пантелеева) [134] і методика діагностики самоактуалізації особистості (А. В. Лазукіна в модифікації Н. Ф. Каліной – (САМОАЛ) [199]; які належать до другої групи (див. додатки А-Г).

Для діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерс і Р. Даймонд розробили спеціальний опитувальник, який складається з висловлень про людину, про її спосіб життя: переживання, думки, звички, стилі поведінки. Респонденту пропонується оцінити кожне висловлення – якою мірою воно відповідає особистості суб'єкта. Для цього необхідно вибрати один із семи пропонованих варіантів оцінок. Пропоновані висловлення орієнтовані або на з'ясування адаптивності, або на виявлення дезадаптивності. Підраховуються окремо показники адаптивності і дезадаптивності. Вони можуть бути низькими, середніми, і високими. Отримані індекси згодом застосовуються для обчислення інтегрального показника – показника адаптації. Методика розрахована на діагностику соціально-психологічного самопочуття людини, яке характеризує рівень адаптації – соціально-психологічна активність, впевненість у завтрашньому дні, стан щастя – свідчать про високий рівень адаптації; знижений рівень життєвої активності, байдужність, непевність у власних силах – про низький рівень адаптації.

Рівень соціальної адаптації є індикатором рівня соціалізації людини, ступенем розвитку її соціальних здібностей і спроможності зайняти власне місце у системі соціальних взаємовідносин.

Структура та специфіка ставлень особистості до власного “Я” здійснює регулюючий і детермінуючий вплив на всі поведінкові акти людини. Більшість дослідників розуміють самоствавлення як атитюд чи його емоційний компонент. С. Р. Пантілеєв розглядає самоствавлення як вираз смислу “Я”, почуття по відношенню до “Я”, яке містить переживання різного змісту [134].

Механізми самовизначення і самоактуалізації також здійснюють значний вплив на регуляцію поведінки, визначають її напрямок, контролюють і коректують поведінкові акти, завдяки чому сприяють соціальній адаптації особистості.

Опитувальник самоактуалізації особистості Е. Шострема (POI) був адаптований Л. Я. Гозманом, Ю. Е. Альшиною, М. В. Загиною і М. В. Кроз

у 1987 році, і модифікований А. В. Лазукіним і Н. Ф. Калиною (САМОАЛ) [199].

У методиці, розробленій С. М. Петровою [199], у якості стимульного матеріалу використовуються прислів'я. Застосування стимульного матеріалу у вигляді прислів'їв для вивчення мотиваційної сфери особистості зумовлені їх близькістю до архетипичних утворень психіки і ментальних форм свідомості, а також їх образністю, зрозумілістю, емоційним потенціалом. На думку автора, все це адекватно відбиває мотиваційну обумовленість Я-концепції особистості.

Прислів'я, які містяться в методиці, діадними плеядами тяжіють одне до одного і мають загальний метасмисл.

Треба зазначити, що застосування останніх двох методик у нашому дослідженні обумовлене їх застосовуванням у вивченні окремих аспектів Я-концепції і ідентичності, що створює додаткові можливості у аналізі отриманих за їх допомогою емпіричних даних.

Математична обробка даних проводилася з використанням електронних таблиць Microsoft Excel та пакету статистичних даних SPSS 17.0 для Windows.

Висновки до другого розділу

1. Розмаїття підходів до вивчення ідентичності особистості призводить до неузгодженості в методологічних принципах її дослідження. Відсутність чіткої, несуперечливої методологічної бази спричиняє концептуальну неузгодженість результатів та висновків, що веде до знецінення результатів емпіричних досліджень та актуалізує необхідність розробки несуперечливої теоретичної бази власного емпіричного дослідження.

2. В організації емпіричного дослідження ми виходили з того, що ідентичність є інтегральною характеристикою особистості, має множинну й мінливу природу, є результатом усвідомлення суб'єктом власної своєрідності та самовизначення в соціальному середовищі. Ідентичність розглядається нами як

відкрита багаторівнева система, її рівні мають різні ступені стійкості й різне значення. У цьому контексті структура ідентичності розглядається як складна, відкрита, багаторівнева, ієрархічна, динамічна система, що самоорганізується і саморозвивається.

3. Робоче визначення проспективної ідентичності було покладено в основу емпіричного дослідження, з одного боку, параметрів ідентичності, а з іншого – особливостей соціально-психологічної адаптації особистості студентів. Програма емпіричного дослідження передбачала вивчення наступних феноменів: темпоральних аспектів ідентичності особистості (актуальної та проспективної ідентичностей – структури, змісту, динаміки) та рівня соціально-психологічної адаптованості.

4. Для здійснення об'єктивного аналізу одержаних емпіричних даних, з метою зменшення впливу суб'єктивних індивідуальних відмінностей, що пов'язані з рівнем когнітивної складності та особливостями семантичного простору респондентів, було запропоновано і обґрунтовано застосування “коефіцієнту проспективності” як узагальнюючого математичного показника відношення кількості проспективних ідентичностей до кількості актуальних ідентичностей особистості. Коефіцієнт проспективності є одним з показників складності і диференційованості структури ідентичності.

5. Добір методик дослідження визначався критеріями високої валідності та надійності, теоретичною обґрунтованістю досліджуваних показників: якісних та кількісних характеристик темпоральних аспектів ідентичності і показників соціально-психологічної адаптації студентської молоді. Методична невизначеність у практиці дослідження ідентичності долалася шляхом поєднання різних видів методичного інструментарію: окрім традиційних методів було застосовано їх модифікації. Зокрема було модифіковано методику (“Тест двадцяти висловлювань” М. Куна і Т. Мак-Партленда).

6. Теоретичний аналіз та загальна методологічна база соціальної психології дозволили обрати в якості адекватних емпіричних референтів

дослідження: кількісні та якісні параметри ідентичності студентів, рівень їх соціально-психологічної адаптації, модальності самоставлення, особливості самоактуалізації та мотиваційних тенденції особистості.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Соціально-психологічні особливості актуальної та проспективної ідентичності студентської молоді

Дослідження із застосуванням тесту М. Куна і Т. Мак-Партленда [87] “Тест двадцяти висловлювань” (модифікований варіант 1, модифікований варіант 2) здійснювалося двічі: у 2006 та у 2014 роках з метою відстеження наявності або відсутності динаміки у якісному складі актуальних та проспективних ідентичностей студентів. За допомогою вказаного методу вирішувалися наступні завдання:

- складення колективних матриць актуальної та проспективної ідентичності студентства;
- виявлення провідних ідентичностей, які домінують в колективних ідентифікаційних матрицях (визначають розподіл інформації у матриці, завдають параметри порівняння власної групи з іншими);
- здійснення аналізу якісного складу ідентифікаційних категорій у колективних матрицях актуальної та проспективної ідентичностей;
- визначення особливостей динаміки якісного складу категорій за умови її наявності.

Одержані у 2006 році вільні самохарактеристики студентів (актуальна ідентичність: загальна кількість – 5057 визначень, розмір вибірки – 297 осіб) за допомогою контент-аналізу були розподілені за окремими категоріями.

Кількість самовизначень була підрахована окремо за кожною категорією (див. додаток А), після чого було здійснено розрахунок відсоткового розподілу

категорій відносно загальної кількості. За результатами вказаних підрахунків складено колективну матрицю актуальної ідентичності (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Колективна матриця Актуальна ідентичність (N=297, 2006 р.)

№	Ідентифікаційні категорії	%
1.	Особистісні якості	31,88
2.	Сім'я загалом	7,76
	Родительська сім'я	6,23
	Власна сім'я	1,53
3.	Характеристики і ролі у спілкуванні	6,24
4.	Гендерна ідентичність	5,72
5.	Студентство	5,61
6.	Людина	5,59
7.	Професія	5,08
8.	Метафоричні визначення	5,02
9.	Етнічна ідентичність	4,11
10.	Політична ідентичність	3,92
11.	Матеріальний статус	3,40
12.	Характеристики зовнішності	3,27
13.	Громадянство	2,89
14.	Захоплення	2,22
15.	Регіональна ідентичність	2,12
16.	Релігійна ідентичність	1,99
17.	Професія –тимчасовий підробіток	1,55
18.	Майбутня Сім'я	0,84
19.	Майбутній професійний статус	0,79
	Всього	100

У колективній матриці нами було виокремлено 19 категорій.

Перше місце займає категорія “Особистісні якості” (31,88%), тобто ті визначення, які складають “особистісну ідентичність” на відміну від “соціальної”.

У психологічних і соціально-психологічних дослідженнях існують певні суперечності у розгляді генези та сутності соціальної і особистісної ідентичностей: предметом дискусії є теза, що будь-яка ідентичність, незалежно від змісту, за походженням є соціальною. Тобто, поділ ідентичностей на соціальні та особистісні є штучним, а “соціальність” не може виступати у якості критерію. Н. В. Чепелева пропонує подолати ці суперечності шляхом виокремлення особистої (персональної) та особистісної ідентичностей. Перша розглядається як сталість рис та характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі. У розгляді особистісної ідентичності обов’язковим є урахування соціокультурного контексту та залученості особистості в цей контекст. Як зазначає авторка “особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. ... Можна припустити, що особистісна ідентичність об’єднує, інтегрує особистісну, культурну, соціальну та національну ідентичність. Тобто людина, що володіє особистісною ідентичністю, відчуває неперервність і цілісність власного життя, його узгодженість із життям свого соціокультурного оточення” [160, с. 28].

У категорії “Особистісні якості” для визначень респондентами застосовувалися як іменники, так і прикметники. Ці визначення (“розумник”, “мила”, “яскрава”) відображають індивідуальність кожного респондента, його відчуття власної неповторності, унікальності, власного окремого існування шляхом прояву особистісних якостей у діяльності, спілкуванні та виконанні соціальних ролей. Кількість самовизначень у категорії “Особистісні якості” та їх якісний склад у кожного респондента певним чином визначається рівнем розвитку рефлексії (“Я”-пізнаване, “Я”-реальне, “Я”-ідеальне, “Я”-уявне), тобто

усвідомленням внутрішньої та відображеної особистої репутації.

Персональна ідентичність може розглядатися в трьох аспектах:

1. модальність – представлена емоційними відносинами;
2. напрям розвитку, тобто невідповідність актуального стану розвитку якостей суб'єкта та ідеального уявлення про розвиток даних якостей, чим і завдається вектор самовдосконалення;
3. змістовний аспект, представлений цінностями особистості в процесі соціалізації і обумовлений впливом середовища [186].

Період навчання у ВНЗ характеризується вираженням посиленням соціального розвитку особистості, включенням її в різні сфери суспільних відносин і діяльності. Центральним завданням даного періоду є досягнення зрілості, яка виконує функції організації, регулювання, забезпечення цілісності життєвого шляху [9, 75-77, 155]. Процес формування особистісної ідентичності продовжується протягом усього життєвого шляху як фактор психологічного благополуччя, задоволеності життям і особистісного зростання кожної людини в сучасному мінливому світі. Але саме у студентському віці, коли у межах провідної навчально-професійної діяльності складаються пізнавальні та професійні інтереси, формуються життєві та професійні плани, відбувається позиціонування себе у світі дорослих, особистісна ідентичність є як вектором, так і процесом ідентифікації, вона набуває цілісності і структурності, що виражається у вигляді переживання особистістю одночасно тотожності і мінливості Я в часі.

Друге місце колективної матриці обіймає категорія “Сім'я” (7,76%), у якій виокремлено дві складові “Родительська сім'я” (6,23%), “Власна сім'я” (1,53%).

Необхідно окремо обґрунтувати вибір та подальше застосування у роботі назви категорії “Родительська сім'я”, до складу якої входять самовизначення респондентів, що вказують на родинні зв'язки різного ступеню близькості. Як зазначає О. М. Васильченко, традиційно в україномовних соціогуманітарних дослідженнях украї рідко використовуються терміни «родитель(і)»,

“родительська поведінка” – натомість “батьки”, “батьківська поведінка”, що унеможлиблює розрізнення понять “родительство” і “батьківство”. Авторка з посиланням на словники та літературні джерела обґрунтовує та вважає за доцільне й необхідне використання терміну “родительський(а)”, а також уведення терміну “родительство”, утворення якого не суперечить українському словотворенню [42, с. 106-108]. Тому далі у роботі ми застосовуватимемо дві назви визначених категорій: “Родительська сім’я” – для означення усіх соціальних ролей, що пов’язані із сім’єю, у якій респондент є дитиною; “Власна сім’я” – для означення усіх соціальних ролей, що пов’язані із сім’єю, яку створює сам респондент.

Для визначень респондентами застосовувалися здебільшого іменники та іменники з прикметниками у якості означень: “син”, “донька”, “молодша сестра”; “дружина”, “батько”. Складова “Власна сім’я” є значно меншою за кількістю визначень, що пояснюється віковими особливостями респондентів. Соціальна спільнота “Сім’я” є множиною безліч конкретних сімей і тому вона не має загальної системи норм і цінностей, тому кількість самовизначень у категорії “Сім’я” та їх якісний склад є результатом ідентифікації з сім’єю як певною окремою спільнотою та тими визначеними і усвідомленими ролями, які виконує особистість в сім’ї.

Третє місце колективної матриці обіймає категорія “Характеристики і ролі у спілкуванні” (6,24%). До складу цієї категорії увійшли: самовизначення респондентів – назви певних соціальних ролей (“друг”, “сусідка по кімнаті”, “порадниця”, “лідер”) та певні характеристики респондентів як суб’єктів спілкування (“вірна подруга”, “улюблена пасажирка”, “постійний посередник”, “завжди ввічлива”, “уважна до оточуючих”). Кількість самовизначень у цій категорії та її якісний склад відображає як різноманітність та розгорнутість соціальних зав’язків респондентів, так і притаманні саме конкретній особистості засвоєні та усвідомлені особливості виконання цих соціальних ролей.

На четвертому місці колективної матриці знаходиться категорія

“Гендерна ідентичність” (5,72%). Для визначень респондентами застосовувалися здебільшого іменники (“хлопець”, “дівчина”, “чоловік”, “жінка”). Кількість самовизначень у даній категорії та її якісний склад відображає суб’єктивне усвідомлення себе як представника певної статі, наявності специфічних особливостей поведінки та характеристик, що співвідносяться з уявленнями про фемінінність та маскуліність (стереотипи та настанови). Належність цієї категорії до складу провідних обумовлене тим, що гендерна ідентичність у даному віковому періоді є сформованою, респонденти, як представники визначеного гендеру, вже накопичили достатній соціальний досвід взаємодії на рівнях “соціум – особистість”, “гендерна група – гендерна група”, “особистість – особистість”, але при цьому продовжується формування та апробація продуктивних поведінкових стратегій та тактик.

П’яте місце колективної матриці обіймає категорія “Студентство” (5,61%). Для визначень респондентами застосовувалися також здебільшого іменники (“студентка”, “старшокурсник”). Студентство – соціальна спільнота, яка є реальною великою соціальною групою, що має визначену систему регулюючих і детермінуючих параметрів. Вхідження даної категорії до складу провідних у колективній матриці обумовлене тим, що навчання у ВНЗ як діяльність у значній мірі визначає перебіг реального життя респондентів: набуття нових знань, вмінь та навичок; інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв’язку із професіоналізацією, засвоєння цінностей та настанов студентського середовища, контактні групи та склад соціальних зав’язків, розподіл часу тощо.

У колективній матриці далі послідовно розташовані наступні категорії:

- “Людина” (5,59%) (“людина”) – усвідомлення власної належності до “людського роду” – єдність біологічного та соціального;
- “Професія” (5,08%) (“юрист”, “соціолог”, “економіст”) – самоідентифікація з визначеними професійними групами;
- “Метафоричні визначення” (5,02%) (“суцільна радість”, “зірочка”, “Бетмен”, “подарунок”, “ніжна квітка”) – самовизначення шляхом переносу

власної назви з себе на іншій суб'єкт, предмет, поняття на основі подібності зовнішніх ознак, структурної будови або функціоналу; є виразом емоційної насиченості самоідентифікацій, здебільшого мають позитивне забарвлення;

– “Етнічна ідентичність” (4,11%) (“українка”, “росіянин”, “угорець”) – усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою та себе як суб'єкта цієї спільноти;

– “Політична ідентичність” (3,92%) (“свободівець”, “за «Батьківщину»”, “соціаліст”) – самоототожнення з певною політичною позицією в залежності від біографічного досвіду, соціального стану, засвоєних схем сприйняття та оцінки умов політичної практики та політичних ситуацій, поведінкових стереотипів;

– “Матеріальний статус” (3,40%) (“багач”, “середній клас”, “бідна студентка”) – самовизначення відносно власної позиції за критерієм матеріальних статків (дохід, грошові заощадження, майно);

– “Характеристики зовнішності” (3,27%) (“гарнюня”, “брюнетка”, “модельна зовнішність”, “витончена і струнка”, “товстун”) – самовизначення через значущі відмінності власної зовнішності;

– “Громадянство” (2,89%) (“громадянин”, “громадянин України”) – усвідомлення власної належності до держави, до спільноти співгромадян, які є економічно та політично пов'язаними, ціннісне ставлення до символів та атрибутів держави (Конституція, герб, прапор країни, ключові історичні події, національні герої);

– “Захоплення” (2,22%) (“футболіст”, “танцюристка”, “вболівальник”, “геймер”, “подорожувальниця”) – самовизначення шляхом усвідомлення себе як суб'єкта певного виду діяльності.

У нижній частині колективної матриці знаходяться категорії, які мають найменшу відсоткову вагу: “Регіональна ідентичність” (2,12%) (“киянин”, “столична жителька”, “луганчанин”), “Релігійна ідентичність” (1,99%) (“православна”, “атеїст”, “католик”), “Професія – тимчасовий підробіток” (1,55%) (“мерчандайзер”, “офіціант”, “асистент HR-менеджера”).

Треба особливо відзначити, що при визначенні актуальної ідентичності в колективній ідентифікаційній матриці виокремилися дві категорії, які пов'язані з майбутнім: “Майбутня сім'я” (0,84%) (“майбутня мати”, “майбутня дружина”) та “Майбутній професійний статус” (0,79%) (“майбутній психолог”, “майбутній директор”). У кількісному вимірі (кількість самовизначень, відсотковий розподіл) ці категорії є найменшими та займають останні місця у колективній матриці актуальної ідентичності. При розгляді цих категорій як темпоральних виявляється їх “подвійна” природа – ці категорії є актуальними і перспективними одночасно. Відповідаючи на запитання “Хто я?”, респонденти презентують ідентичності, що вже склалися, які є результатом процесів рефлексії та ідентифікації. Ідентичність, як вже вказувалося вище, виконує функцію детермінації та регуляції поведінки; самовизначення, які є усвідомленими, прийнятими, сформульованими та презентованими, зобов'язують до виконання певних функцій, відтворення стійких зразків поведінки. Категорії “Майбутня сім'я” та “Майбутній професійний статус” складаються з соціальних актуальних ідентичностей, спрямованих у майбутнє, в яких іманентно присутні відповідні соціальні ролі, рольові очікування та приписи, рольова поведінка. Таким чином, можна вважати, що існування вказаних категорій у загальній сукупності актуальних ідентичностей свідчить про наявність у респондентів певного конструювання подальшого власного життєвого шляху.

Узагальнюючи результати, що були отримані, можна констатувати наступне: провідними ідентичностями респондентів є “Особистісні якості”, “Сім'я”, “Характеристики і ролі у спілкуванні”, “Гендерна ідентичність”, “Студентство”. Найменш значущими категоріями є “Релігійна ідентичність”, “Робота”, “Майбутній професійний статус”, “Майбутня сім'я”.

Одержані у 2014 році самохарактеристики студентів (актуальна ідентичність: загальна кількість – 2074 визначень, розмір вибірки – 124 особи) за допомогою контент-аналізу були розподілені за окремими категоріями.

Кількість самовизначень була підрахована окремо за кожною категорією (див. додаток Б), після чого було здійснено розрахунок відсоткового розподілу

категорій відносно загальної кількості. За результатами вказаних підрахунків складено колективну матрицю актуальної ідентичності (див. табл. 3.2)

Таблиця 3.2

Колективна матриця Актуальна ідентичність (N=124, 2014 р.)

№ п/п	Ідентифікаційні категорії	%
1.	Особистісні якості	26,28
2.	Сім'я загалом	10,84
	<i>Родительська сім'я</i>	9,72
	<i>Власна сім'я</i>	1,12
3.	Характеристики і ролі у спілкуванні	7,02
4.	Етнічна ідентичність	5,79
5.	Людина	5,73
6.	Гендерна ідентичність	5,57
7.	Студентство	5,36
8.	Професія	4,89
9.	Політична ідентичність	4,80
10.	Громадянство	4,72
11.	Метафоричні визначення	3,05
12.	Матеріальний статус	2,72
13.	Характеристики зовнішності	2,38
14.	Громадська діяльність	2,05
15.	Захоплення	1,92
16.	Регіональна ідентичність	1,61
17.	Професія-тимчасовий підробіток	1,49
18.	Релігійна ідентичність	1,47
19.	Цінності, погляди	1,10
20.	Майбутній професійний статус	0,81
21.	Майбутня Сім'я	0,40
	Всього	100

У колективній матриці нами виокремлено 21 категорія.

До провідних категорій, як і у попередній колективній матриці актуальної ідентичності, увійшли категорії “Особистісні якості” (26,28%), “Сім’я” (10,84%) (“Родительська Сім’я” (9,72%), “Власна Сім’я” (1,12%)) та “Характеристики і ролі у спілкуванні” (7,02%). Також до провідних увійшли категорії “Етнічна ідентичність” (5,79%) та “Людина” (5,73%).

Необхідно зазначити, що у категорії “Характеристики і ролі у спілкуванні” спостерігається велика кількість самовизначень, пов’язаних із спілкуванням в соціальних мережах, Інтернеті, інтернет-іграх (“блогер”, “френд”, “модератор групи”, “троль вісімдесятого рівня”, “геймер”, “нуб” тощо). Ці самовизначення можна об’єднати під назвою “віртуальні ідентичності”, які можуть виконувати декілька функцій: прояви динаміки та багатофакторності існуючих ідентичностей; самопрезентація особистості у віртуальному та реальному просторі, її проекція; створення альтернативної ідентичності, яка не збігається із справжніми характеристиками суб’єкта, а дозволяє експериментувати у спілкуванні шляхом застосування різноманітних образів та розширення рольового репертуару.

Категорії “Гендерна ідентичність” (5,57%) та “Студентство” (5,36%) є наступними у колективній матриці, але у порівнянні з попередньою матрицею змінили свої місця з четвертого та п’ятого на шосте та сьоме відповідно.

Зміна позицій спостерігається також у наступних категоріях: “Професія” (4,89%) (змістилася з сьомого місця на восьме), “Політична ідентичність” (4,80%) (змістилася з восьмого місця на дев’яте), “Громадянство” (4,72%) (змістилася з тринадцятого місця на десяте), “Метафоричні визначення” (3,05%) (змістилася з восьмого місця на одинадцяте), “Матеріальний статус” (2,72%) (змістилася з одинадцятого місця на дванадцяте), “Характеристики зовнішності” (2,38%) (змістилася з дванадцятого місця на тринадцяте), “Захоплення” (1,92%) (змістилася з чотирнадцятого місця на п’ятнадцяте), “Регіональна ідентичність” (1,61%) (змістилася з п’ятнадцятого місця на шістнадцяте).

Нижню частину матриці складають наступні категорії: “Професія-тимчасовий підробіток” (1,49%), “Релігійна ідентичність” (1,47%), “Майбутній професійний статус” (0,81%), “Майбутня Сім’я” (0,40%).

Необхідно відмітити, що виокремлено дві категорії, які були відсутні у попередній колективній матриці актуальної ідентичності:

- “Громадська діяльність” (“активіст”, “волонтер”, “координатор групи”)
- самовизначення як суб’єкта соціальної діяльності (обіймає чотирнадцяту позицію у матриці);
- “Цінності, погляди” (“пацифістка”, “утопіст”, “космополіт”, “філософ”)
- самовизначення через прийняття певної світоглядної, морально-етичної позиції (обіймає дев’ятнадцяту позицію у матриці).

Таким чином, можна зазначити, що якісний склад колективної матриці актуальної ідентичності залишився тим самим (окрім появи двох нових категорій), але спостерігаються зміни відсоткового розподілу та зсув більшості категорій у займаних позиціях (як суттєвий, на декілька позицій, так і на одну позицію).

З метою виявлення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між виокремленими категоріями двох матриць було застосовано багатофункціональний критерій Φ_{emp} * Фішера (кутове перетворення Фішера) із дотриманням усіх обмежень (у вибірках, різних за кількістю обстежуваних чисельність спостережень $n_1, n_2 = 5$; у випадку, коли одна з часток дорівнює 0 – результат не обраховується) (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Актуальна ідентичність

№ п/п	Ідентифікаційні категорії	2006 р. %	2014 р. %	Критерій Фішера Φ_{emp}
1.	Особистісні якості	31,88	26,28	4,77**
2.	<i>Родительська Сім’я</i>	6,23	9,72	4,99**
	<i>Власна Сім’я</i>	1,53	1,12	1,40
	Сім’я загалом	7,76	10,84	4,10**

3.	Характеристики і ролі у спілкуванні	6,24	7,02	1,22
4.	Гендерна ідентичність	5,72	5,57	0,20
5.	Студентство	5,61	5,36	0,45
6.	Людина	5,59	5,73	0,24
7.	Професія	5,08	4,89	0,37
8.	Метафоричні визначення	5,02	3,05	3,90**
9.	Етнічна ідентичність	4,11	5,79	2,97**
10.	Політична ідентичність	3,92	4,80	1,70*
11.	Матеріальний статус	3,40	2,72	1,57
12.	Характеристики зовнішності	3,27	2,38	2,10*
13.	Громадянство	2,89	4,72	3,71**
14.	Захоплення	2,22	1,92	0,77
15.	Мешканець міста, села	2,12	1,61	1,50
16.	Робота	1,55	1,49	0,15
17.	Релігійна ідентичність	1,99	1,47	1,63
18.	Майбутня Сім'я	0,84	0,40	2,22*
19.	Майбутній професійний статус	0,79	0,81	0,12
20.	Громадська діяльність		2,05	
21.	Цінності, погляди		1,10	
	Загалом	100,00	100,00	

Примітка:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$;
2. ** – статистична значущість при $p \leq 0,01$.

Аналіз наведених даних дозволяє дійти висновку, що існують статистично значущі відмінності між колективними матрицями актуальної ідентичності за наступними категоріями:

“Особистісні якості” – статистично значуще зменшилася кількість самовизначень;

“Сім’я” – статистично значуще збільшилася кількість самовизначень, при цьому в категорії “Власна сім’я” відсутні статистично значущі відмінності, а в категорії “Родительська сім’я” такі відмінності наявні: у 2006 році респонденти вказували здебільшого найближчі сімейні зв’язки (“дочка”, “син”, “брат”, “сестра”, “онук”, “онука”), а в 2014 році наводилися самовизначення, крім вказаних, усіх можливих родинних зав’язків (“тітка”, “племінник”, “двоюрідний брат”, “невістка”, “кума”, “хрещена”, “двоюрідна онука” тощо);

“Метафоричні визначення” – статистично значуще зменшилася кількість самовизначень, спостерігається поява визначень з негативним емоційним забарвленням (“невгамована спрага”, “в синцях”, “мертва тиша”);

“Громадянство” – статистично значуще збільшилася кількість самовизначень, поява уточнень (“громадянин України”, “громадянка своєї держави”);

“Етнічна ідентичність” – статистично значуще збільшилася кількість самовизначень, поява “подвійних” визначень (“українка, хоч руська”, “поляк-українець” тощо).

У трьох категоріях відмінності за коефіцієнтом Фішера знаходяться у зоні невизначеності:

“Майбутня Сім’я” – зменшення кількості самовизначень;

“Характеристики зовнішності” – зменшення кількості самовизначень;

“Політична ідентичність” – збільшення кількості самовизначень.

У решті категорій статистично значущі відмінності між колективними матрицями актуальної ідентичності відсутні.

Таким чином, колективні матриці актуальної ідентичності, що були побудовані за результатами досліджень 2006 та 2014 рр., складаються відповідно з 19 та 21 виокремлених категорій. 19 категорій є спільними для обох матриць, 2 категорії (“Громадська діяльність”, “Цінності, погляди”) наявні лише в матриці 2014 р.

В обох матрицях актуальної ідентичності виокремлено дві категорії, що пов’язані з майбутнім: (“Майбутня сім’я”, “Майбутній професійний статус”),

проте вони не суттєво впливають на структуру ідентичності в цілому. Так, наприклад, “Особистісні якості” мають 31, 88% та 26,28% відповідно, тоді як “Майбутня сім’я” – 0,84% та 0,40%, “Майбутній професійний статус” 0,79% та 0,81% відповідно. Це, на наш погляд, пов’язано із ієрархією цінностей студентства.

Актуальні суспільно-політичні події (2014 рік) здатні суттєво вплинути на структуру актуальної ідентичності студентів. Зокрема, констатовано збільшення категорій “Етнічна ідентичність” та “Громадянство” за рахунок зменшення ваги таких категорій як “Особистісні якості” та “Метафоричні визначення”. Як зазначає О.В. Бичко, найважливішим ідентитетом етнічної ідентичності, тобто основним, конститутивним, сутнісним показником, який дає можливість максимально адекватно віднести певного суб’єкта до конкретної етнічної чи національної спільноти, вважається усвідомлення спільного походження, в той час як головним ідентитетом національної ідентичності вважають національну свідомість. Етнічне походження змінити неможливо, проте національну належність можливо навіть свідомо обрати. Причетність до певної нації визначають політичні, ситуативні чинники, свідомо орієнтація людини [27]. Отримані у емпіричному дослідженні самовизначення студентів, що складають категорію “Етнічна ідентичність” (як змістовні характеристики, так і їх динаміка), є підтвердженням вищевикладеної тези: на відміну від результатів 2006 року, у 2014 році етнічна приналежність презентується респондентами саме як належність до політичної нації.

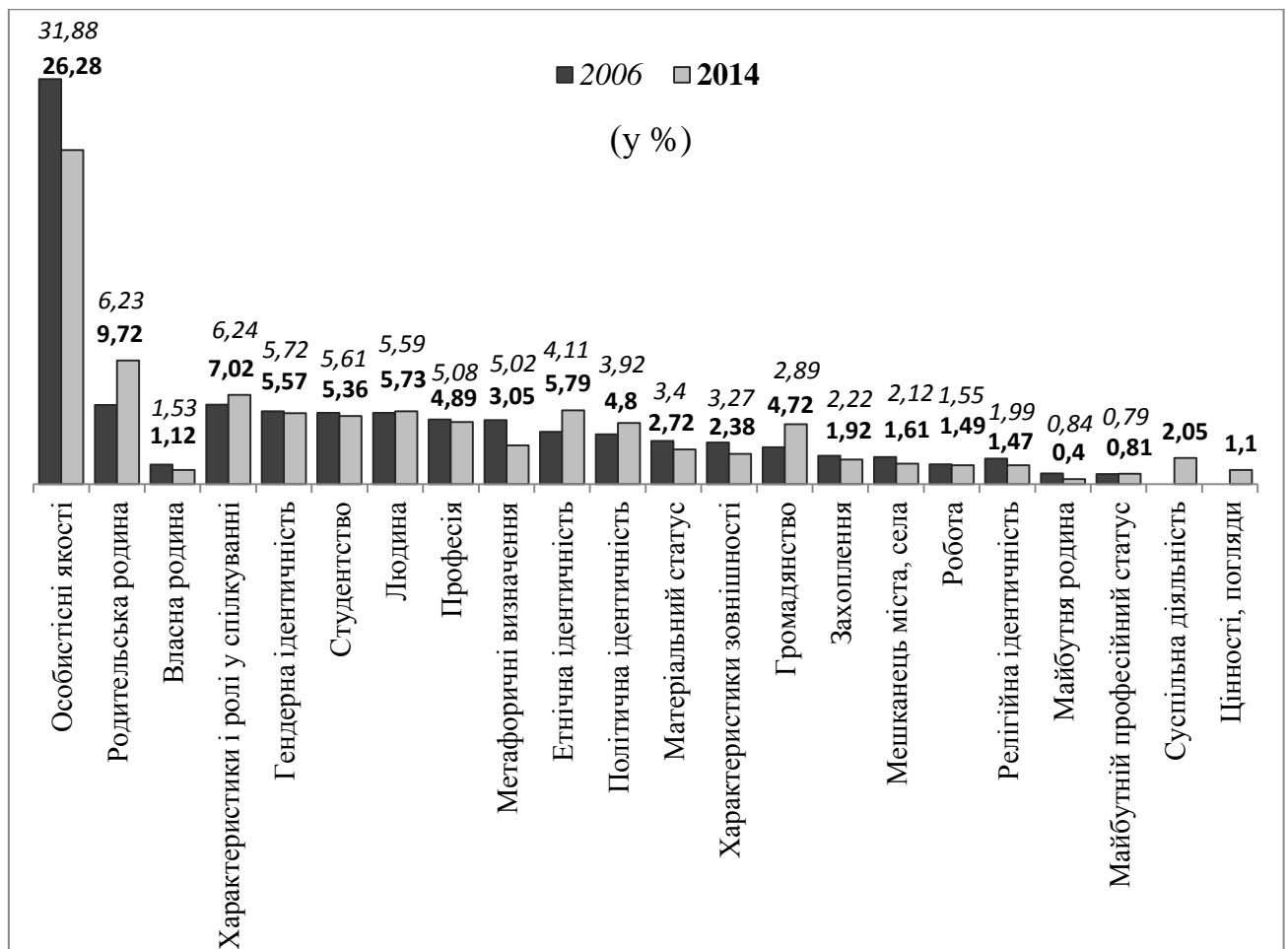
Збільшення категорії “Родительська сім’я” через ретельне перерахування власних соціальних ролей, що вказують як на близькі, так і на більш віддалені сімейні зв’язки, свідчить про зростання суб’єктивної значущості родини: родительська сім’я виконує функцію емоційного ресурсу, формування відчуття захищеності і стабільності в умовах соціальної напруги та нестабільності.

Поява у 2014 році нових категорій “Громадська діяльність” та “Цінності, погляди” свідчить про зростання рівня соціальної активності респондентів, наявність орієнтації на соціальну корисність та служіння суспільству,

прагнення участі у вирішенні актуальних проблем, що існують у сучасному суспільстві, а також орієнтації на себе та власний розвиток.

Як у 2006, так і у 2014 році загальними провідними ідентичностями в обох матрицях є такі: “Особистісні якості”, “Сім’я”, “Характеристики і ролі у спілкуванні”. Також до складу провідних ідентичностей належать категорії: “Гендерна ідентичність”, “Студентство” (перша матриця), та “Етнічна ідентичність”, “Людина” (друга матриця).

Констатовано наявність динаміки у якісному складі колективних матриць актуальної ідентичності. Статистично значущі відмінності зафіксовано між трьома провідними категоріями (“Особистісні якості”, “Сім’я”, “Етнічна ідентичність”), та двома категоріями, які розташовані в середній частині колективних матриць (“Громадянство”, “Метафоричні визначення”) (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Динаміка у змістовому складі колективних матриць актуальної ідентичності

Одержані у 2006 році вільні самохарактеристики студентів (проспективна

ідентичність: загальна кількість – 2373 визначень, розмір вибірки – 297 осіб) за допомогою контент-аналізу були розподілені за окремими категоріями.

Кількість самовизначень була підрахована окремо за кожною категорією (див. додаток В), після чого було здійснено розрахунок відсоткового розподілу категорій відносно загальної кількості. За результатами вказаних підрахунків складено колективну матрицю проспективної ідентичності (див. табл. 3.4)

Таблиця 3.4

Колективна матриця проспективної ідентичності (N=297, 2006 р.)

№ п/п	Ідентифікаційні категорії	%
1.	Сім'я загалом	21,59
	<i>Родительська сім'я</i>	8,09
	<i>Власна сім'я</i>	13,5
2.	Економічний і майновий статус	19,19
3.	Професійні ролі і статуси	17,68
4.	Особистісні якості	11,01
5.	Громадянство	5,27
6.	Освіта	4,88
7.	Характеристики і ролі у спілкуванні	4,24
8.	Регіональна ідентичність	2,79
9.	Гендерна ідентичність	2,69
10.	Метафоричні визначення	2,16
11.	Вік	2,1
12.	Людина	2,08
13.	Захоплення	1,97
14.	Характеристики зовнішності	1,55
15.	Етнічна ідентичність	0,37
16.	Політична ідентичність	0,24
17.	Релігійна ідентичність	0,19
	Всього	100

У колективній матриці проспективної ідентичності виокремлено 17 категорій. 15 категорій за змістом співпадають з описаними категоріями колективної матриці актуальної ідентичності, 2 категорії з'являються вперше:

– “Професійні ролі і статуси” (17,68%) (“керівник консультативного центру”, “директор юридичної фірми”, “класний фахівець”, “професіонал”) – самовизначення як суб'єкта певної професійної діяльності, який займає визначену позицію у системі професійних соціальних зв'язків;

– “Вік” (2,1%) (“29 років”, “тридцятирічна жінка”, “середній вік”) – визначення як суб'єкта життєдіяльності, який досягнув певного віку.

Провідними ідентичностями у колективній матриці є наступні: “Сім'я” (21,59%): “Родительська сім'я” (8,09%) та “Власна сім'я” (13,5%), “Економічний і майновий статус” (19,19%), “Професійні ролі і статуси” (17,68%), “Особистісні якості” (11,01%).

Необхідно зазначити збільшення самовизначень у категорії “Сім'я” (перше місце у колективній матриці проспективної ідентичності), а саме у категорії “Власна сім'я” (“дружина”, “глава сім'ї”, “мати”, “батько”): тобто, створення власної родини є важливою частиною життєвих планів випробуваних. Категорія “Економічний і майновий статус” збігається за змістом з категорією “Матеріальний статус” актуальної ідентичності, але самовизначення, з яких вона складається, є більш конкретизованими (“добре заробляю”, “власник великого будинка”, “маю три автівки” тощо), що свідчить про прагнення респондентів досягнути високого рівня матеріальної забезпеченості та економічної незалежності.

У середній частині колективної матриці замість категорії “Студентство” виокремилася категорія “Освіта” (4,88%) (“вища освіта”, “друга вища”, “кандидат наук”), що свідчить про те, що досягнення певного освітнього рівня є суб'єктивно значущим для респондентів.

У категорії “Регіональна ідентичність” (2,79%), на відміну від тієї ж категорії актуальної ідентичності, у якій самовизначення стосувалися лише України (місце народження або проживання), з'являються самовизначення, які

вказують на можливість міграційних процесів (“вже австралієць”, “мешкаю в Амстердамі”, “працюю в Італії” тощо). Реалістичність даних намірів оцінити важко, але наявність появи цих самовизначень свідчить, що частина респондентів прогнозувала можливість від’їзду з України.

Найменш значущими категоріями у матриці є “Етнічна ідентичність” (0,37%), “Політична ідентичність” (0,24%) та “Релігійна ідентичність” (0,19%).

Одержані у 2014 році вільні самохарактеристики студентів (проспективна ідентичність: загальна кількість – 904 визначення, розмір вибірки – 124 особи) за допомогою контент-аналізу були розподілені за окремими категоріями.

Кількість самовизначень була підрахована окремо за кожною категорією (див. додаток Д), після чого було здійснено розрахунок відсоткового розподілу категорій відносно загальної кількості. За результатами вказаних підрахунків складено колективну матрицю проспективної ідентичності, яка наведена у наступній таблиці (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Колективна матриця Проспективна ідентичність (N=124, 2014 р.)

№ п/п	Ідентифікаційні категорії	%
1.	Професійні ролі і статуси	21,31
2.	Сім’я загалом	20,96
	<i>Родительська сім’я</i>	<i>10,84</i>
	<i>Власна сім’я</i>	<i>10,12</i>
3.	Економічний і майновий статус	17,60
4.	Громадянство	7,93
5.	Особистісні якості	7,19
6.	Освіта (додаткові освітні компетенції)	5,14
7.	Етнічна ідентичність	4,18
8.	Характеристики і ролі у спілкуванні	3,31
9.	Гендерна ідентичність	2,51

10.	Захоплення	1,84
11.	Регіональна ідентичність	1,62
12.	Громадська діяльність	1,5
13.	Вік	1,38
14.	Людина	1,15
15.	Характеристики зовнішності	0,93
16.	Цінності, погляди	0,79
17.	Політична ідентичність	0,66
	Всього	100

Аналіз отриманих даних показує, що всього у колективній матриці проспективної ідентичності виокремилася 17 категорій. 15 категорій за змістом співпадають з описаними категоріями попередньої колективної матриці проспективної ідентичності, а 2 категорії за змістом співпадають з категоріями колективної матриці актуальної ідентичності 2014 року.

Як і у попередній колективній матриці проспективної ідентичності, до провідних категорій увійшли “Професійні ролі і статуси” (21,31%) (змістилася з третього місця на перше), “Родительська сім’я” (10,84%) та “Власна сім’я” (10,12%) (змістилася з першого місця на друге), “Економічний і майновий статус” (17,60%) (змістилася з другого місця на третє). Також до провідних увійшла категорія “Громадянство” (7,93%) (змістилася з п’ятого місця на четверте).

Категорія “Особистісні якості” (7,19%) займає п’яте місце. Необхідно зазначити переміщення категорії “Етнічна ідентичність” (4,18%) на вісім позицій – з п’ятнадцятого на сьоме місце.

Нижню частину матриці обіймають категорії “Характеристики зовнішності” (0,93%) “Цінності, погляди” (0,79%), “Політична ідентичність” (0,66%).

Таким чином, можна зазначити, що як і у колективних матрицях

актуальної ідентичності, у колективних матрицях проспективної ідентичності спостерігаються зміни відсоткового розподілу та зсув більшості категорій у нумерації позицій (як суттєвий, на декілька позицій, так і на одну позицію). З метою виявлення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між виокремленими категоріями двох матриць було застосовано багатофункціональний критерій χ_{emp}^2 * Фішера (кутове перетворення Фішера) із дотриманням усіх обмежень (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Проспективна ідентичність

№ п/п	Ідентифікаційні категорії	2006 р. %	2014 р. %	Критерій Фішера χ_{emp}^2
1.	Сім'я загалом	21,59	20,96	0,37
	<i>Родительська сім'я</i>	8,09	10,84	2,37**
	<i>Власна сім'я</i>	13,5	10,12	2,62**
2.	Економічний і майновий статус	19,19	17,6	1,00
3.	Професійні ролі і статуси	17,68	21,31	2,30**
4.	Особистісні якості	11,01	7,19	3,40**
5.	Громадянство	5,27	7,93	2,73**
6.	Освіта	4,88	5,14	0,34
7.	Характеристики і ролі у спілкуванні	4,24	3,31	1,21
8.	Регіональна ідентичність	2,79	1,62	2,03*
9.	Гендерна ідентичність зв'язок	2,69	2,51	0,26
10.	Метафоричні визначення	2,16	0	
11.	Вік	2,1	1,38	1,40
12.	Людина	2,08	1,15	1,58
13.	Захоплення	1,97	1,84	0,25
14.	Характеристики зовнішності	1,55	0,93	1,46
15.	Етнічна ідентичність	0,37	4,18	7,23*

16.	Політична ідентичність	0,24	0,66	1,66*
17.	Релігійна ідентичність	0,19	0	
18.	Громадська діяльність		1,5	
19.	Цінності, погляди		0,79	
	Всього	100,00	100,00	

Примітки:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$;
2. ** – статистична значущість при $p \leq 0,01$.

Аналіз одержаних даних дозволяє дійти висновку, що існують статистично значущі відмінності між колективними матрицями проспективної ідентичності за наступними категоріями:

“Сім’я” – у загальній категорії статистично значущі відмінності відсутні, але в категорії “Родительська Сім’я” спостерігається статистично значуще збільшення кількості самовизначень, при цьому, як і у колективних матрицях актуальної ідентичності, показано наявність і важливість як близьких, так і більш далеких родинних зв’язків. У категорії “Власна Сім’я” – статистично значуще зменшення кількості самовизначень, при цьому ідентичності, особливо ті, які стосуються батьківства та материнства, є більш конкретизованими (“маю двох синів”, “мати дівчинки”, “ще не мати”);

“Професійні ролі і статуси” – статистично значуще збільшення кількості самовизначень, більшість ідентичностей вказують на прагнення досягти високого професійного рівня, при цьому необов’язково співпадають з фахом, за яким отримується освіта;

“Особистісні якості” – статистично значуще зменшення кількості самовизначень;

“Етнічна ідентичність” – статистично значуще збільшення кількості самовизначень, зберігалася тенденція наводити “подвійні” визначення – власне

етнічне походження та “українка, українець”;

“Громадянство” – статистично значуще збільшення кількості самовизначень, при цьому порівняно з 2006 роком кількість ідентичностей, які припускають міграцію та отримання громадянства іншої держави знизилася (2 із загальної кількості 69).

У категорії “Освіта” статистично значущі відмінності відсутні, при цьому необхідно зазначити появу певної кількості самовизначень, які можна об’єднати за назвою “Додаткові освітні компетенції” (“поліглот”, “вільна англійська”, “програмер”, “дизайнер власного сайту”). Здебільшого ці компетенції стосуються володіння мовами та комп’ютерними технологіями, що може свідчити про розгляд респондентами цих знань та навичок як необхідних для подальшого професійного та особистісного розвитку.

У двох категоріях відмінності за коефіцієнтом Фішера знаходяться у зоні невизначеності:

“Регіональна ідентичність” – зменшення кількості самовизначень;

“Політична ідентичність” – збільшення кількості самовизначень.

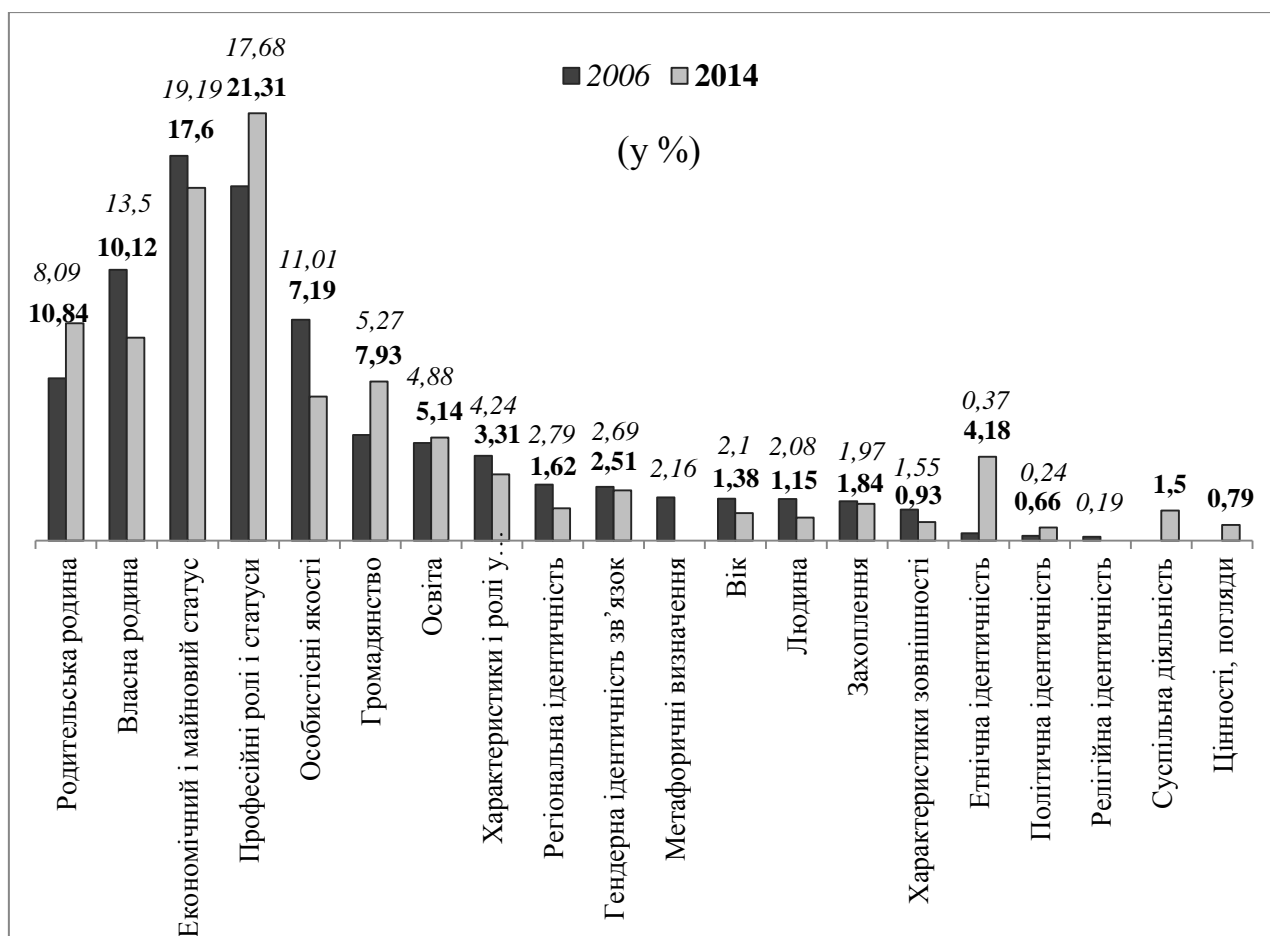
У решті категорій статистично значущі відмінності між колективними матрицями проспективної ідентичності відсутні.

Таким чином, колективні матриці проспективної ідентичності, побудовані за результатами досліджень 2006 та 2014 років, складаються кожна із 17 виокремлених категорій. 15 категорій є спільними для обох матриць, 2 категорії (“Громадська діяльність”, “Цінності, погляди”) наявні лише в матриці 2014 р.

Загальними провідними ідентичностями в обох матрицях є наступні “Сім’я” (“Родительська сім’я”, “Власна сім’я”), “Професійні ролі і статуси”, “Економічний і майновий статус”. Також до складу провідних ідентичностей належать категорії “Особистісні якості” (перша матриця), та “Громадянство” (друга матриця).

Констатовано наявність динаміки у якісному складі колективних матриць проспективної ідентичності. Статистично значущі відмінності наявні між чотирма провідними категоріями (“Сім’я”, “Професійні ролі і статуси”,

“Особистісні якості”, “Громадянство”), та категорією, яка увіходить у центральну частину колективних матриць (“Етнічна ідентичність”) (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Динаміка у змістовому складі колективних матриць проспективної ідентичності

3.2. Результати емпіричного дослідження параметрів соціально-психологічної адаптованості студентської молоді

Як було обґрунтовано у другому розділі, в залежності від факторів опосередкованого і безпосереднього впливу у кожного респондента у студентському віці вже наявні індивідуальні семантичні простори окремих змістовних галузей – “Я в теперішньому часі” та “Я в майбутньому”. Кількість актуальних та проспективних ідентичностей кожного респондента, їх різноманітність, те, наскільки великими та детальними є змістовні галузі “Я в теперішньому часі” та “Я в майбутньому” – суто індивідуальні показники.

Для коректного співставлення результатів двох та більше респондентів у дослідженні було застосовано запропонований нами коефіцієнт проспективності (див. формулу 2.1). Обрахунки коефіцієнту здійснювалися для кожного респондента окремо у вибірці 2006 року (N=297, кількість актуальних ідентичностей – 5057, кількість проспективних ідентичностей – 2373) та у вибірці 2014 року (N=124, кількість актуальних ідентичностей – 2074, кількість проспективних ідентичностей – 904). Теоретичний інтервал коливання коефіцієнту проспективності становить від 0,00 до безкінечності. Міри центральних тенденцій за кожною вибіркою представлено у наступній таблиці (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Міри центральних тенденцій вибірок 2006 р. та 2014 р. за коефіцієнтом сформованості темпоральних аспектів ідентичності

Описові статистики	2006 р., N=297	2014 р., N=124
Мінімальне	6,25	5,88
Максимальне	90,00	91,67
Середнє значення	45,40	43,31
Стандартне відхилення	25,87	25,36

Як видно із таблиці 3.7 для обох вибірок характерний досить великий розмах.

Середнє значення коефіцієнту по досліджуваним вибіркам показало, що у випробуваних студентів є певний наявний певний набір як актуальних, так і проспективних ідентичностей. Показник стандартного відхилення говорить про суттєве розпорошення даних відносно середнього значення. Ґрунтуючись на мірах центральних тенденцій, охарактеризувати вибірки за рівнем складності та диференційованості темпоральних аспектів ідентичності неможливо, що визначає необхідність об'єднання респондентів кожної вибірки у групи за рівнем сформованості темпоральних аспектів ідентичності.

Аналіз отриманих емпіричних результатів із застосуванням тесту

Колмогорова-Смірнова дозволив підтвердити H_0 про нормальність розподілу вибірки 2006 року та вибірки 2014 року за коефіцієнтом перспективності на статистично значущому рівні $p \leq 0,01$. З метою визначення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між вибірками нами було застосовано t-критерій Стюдента. Отриманий коефіцієнт ($t_{кр} = 0,06$) дозволив зробити висновок про відсутність статистично значущих відмінностей між вибірками за коефіцієнтом перспективності, тобто вони є однорідними.

З метою визначення у обох вибірках респондентів з низьким, середнім та високим рівнем складності та диференційованості перспективної ідентичності необхідно з'ясувати вираженість ознаки у кожній одиниці варіаційного ряду, для чого було застосовано квартилі (розподіл сукупності, що проранжована, на чотири рівновеликі частини). В результаті такого розподілу до першої групи увійшли 78 осіб, до другої – 144 особи, а до третьої – 75 (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Міри центральних тенденцій трьох груп у виборці 2006 р. за коефіцієнтом сформованості темпоральних аспектів ідентичності (N=297)

Описові статистики	Група 1, n=78	Група 2, n=144	Група 3, n=75
Мінімальне	76,19	28,57	6,25
Максимальне	90,00	73,33	23,53
Середнє значення	81,63	42,59	13,13
Стандартне відхилення	3,06	10,02	4,42

Як видно із таблиці 3.8 на основі мір центральних тенденцій кожна група є однорідною (невисокий показник стандартного відхилення та розмаху), а середнє значення може бути взяти за основу для характеристики групи у цілому.

Аналіз наведених даних дозволяє виокремити психологічний зміст виокремлених у виборці 2006 року трьох груп респондентів:

група 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості перспективної ідентичності (ВР СіДПІ) – (Q4, n=78);

група 2 – респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (СР СіДПІ) – (Q2+Q3, n=144);

група 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) – (Q1, n=75).

З метою визначення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між трьома групами застосовано критерій Стьюдента (див. табл. 3.9)

Таблиця 3.9

Рівень значущості відмінностей між групами
(порівняння абсолютних значень 2006 р.)

Група-Група	t-критерій Стьюдента
1 – 2	3,73*
2 – 3	2,69*
3 – 1	12,74**

Примітки:

* – статистична значущість при $p \leq 0,05$;

** – статистична значущість при $p \leq 0,001$.

Таким чином, між першою (ВР СіДПІ) і другою (СР СіДПІ), другою (СР СіДПІ) і третьою (НР СіДПІ) встановлено статистична значущість в зоні невизначеності ($t_{кр} = 3,73$; $t_{кр} = 2,69$ відповідно). Найбільші статистично значущі відмінності за критерієм складності та диференційованості темпоральних аспектів ідентичності наявні між першою (ВР СіДПІ) і третьою (НР СіДПІ) групами ($t_{кр} = 12,74$).

Аналогічно до вибірки 2006 року було об'єднано респондентів 2014 року також у три групи. В результаті такого розподілу до першої групи увійшли 26 осіб, до другої – 67 особи, а до третьої – 31 (див. табл. 3.10).

Міри центральних тенденцій та мінливості вибірок 2014 р. (N=124)

Описові статистики	1 гр. n=26	2 гр. n=67	3гр. n=31
Мінімальне	76,47	26,32	5,88
Максимальне	91,67	73,33	23,53
Середнє значення	82,67	42,00	13,09
Стандартне відхилення	4,59	11,74	5,18

Аналіз мір центральних тенденцій показав, що групи вибірки 2014 року є менш однорідними, ніж вибірки 2006 року, проте, незважаючи на збільшення показників стандартного відхилення, це збільшення не є таким, щоб унеможливити характеристику групи за її середнім значенням, тому психологічний зміст груп вибірки 2014 року є аналогічним змісту груп вибірки 2006 року:

група 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) – (Q4, n=26);

група 2 – респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (СР СіДПІ) – (Q2+Q3, n=68);

група 3 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) – (Q1, n=31).

З метою визначення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між трьома групами вибірки 2014 року застосовано критерій Стьюдента (див. табл. 3.11)

Таблиця 3.11

Рівень значущості відмінностей між групами

(порівняння абсолютних значень 2014 р.)

Група-Група	t-критерій Стьюдента
1 – 2	3,23*
2 – 3	2,25*
3 – 1	10,05**

Примітки:

* – статистична значущість при $p \leq 0,05$;

*** – статистична значущість при $p \leq 0,001$.

Таким чином, між першою (СР СіДП), другою (СР СіДП) і третьою (НР СіДП) групами констатовано наявність статистично значущих відмінностей ($t_{кр}=3,23$ та $t_{кр} = 2,25$ відповідно). Найбільші статистично значущі відмінності за критерієм складності та диференційованості темпоральних аспектів ідентичності наявні між першою (ВР СіДП) і третьою (НР СіДП) групами ($t_{кр} = 10,05$).

З вищевикладеного можна зробити висновок, що як у виборці 2006 року, так і у виборці 2014 року (між якими не констатовано статистично значущих відмінностей) виокремлено три групи респондентів: з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності, з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності, з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності. Між виокремленими групами в межах кожної вибірки існують статистично значущі відмінності.

Респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності не брали участі у наступних етапах дослідження. Для досягнення мети дослідження - виявлення значення і ролі проспективної ідентичності як чинника та механізму процесу соціально-психологічної адаптації студентів необхідно виявити особливості зв'язку проспективної ідентичності особистості та рівня соціально-психологічної адаптованості студентської молоді, тобто встановити певну відповідність між двома параметрами, при цьому середній рівень одного з параметрів не є показовим.

Дослідження соціально-психологічної адаптації особистості як складного та багаторівневого процесу потребує холістичного підходу: необхідно розглядати особистість як цілісність, суб'єкт адаптації, безперечно, являє собою щось більше, ніж простий набір механічно зібраних воедино складових

частин. Проте у психологічній практиці існує нагальна потреба у методиках емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації. На думку дослідників-практиків [144], наявний інструментарій для виявлення дезадаптаційних станів є у край невеликим, часто громіздкий і не завжди інформативний. Через нестачу предметно орієнтованих на соціально-психологічну адаптацію методик, фахівцям часто доводиться робити висновок про благополуччя-неблагополуччя цього параметра, ґрунтуючись на оцінці цілісного психологічного обстеження. Такий підхід є досить трудомістким і не завжди відповідає меті дослідження, особливо якщо предметно досліджуються тільки адаптивні здібності і можливості людини.

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА), запропонована К. Роджерсом і Р. Даймонд [199], є предметно орієнтованою на вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та пов'язаних з цим рис особистості. В якості діагностичного інструментарію методика дослідження соціально-психологічної адаптації вирізняється високою здатністю диференціювати як стани адаптації-дезадаптації, так і особливості уявлень про себе, про взаємодію з оточуючими. СПА виявляє ступінь адаптованості-дезадаптированности в системі міжособистісних стосунків. В якості підстав для дезадаптації у методиці передбачається низка різноманітних обставин: низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація із ними, емоційний дискомфорт, який може бути дуже різним за природою, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування.

З метою визначення рівня соціально-психологічної адаптації та її окремих параметрів у 2006 році та у 2014 році у групах 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) та групах 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) було проведено методику дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА). З метою визначення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між групами застосовано критерій Стьюдента (див. табл. 3.12).

Інтегральні показники за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) К. Роджерса і Р. Даймонд (2006 р.)

№ п/п	Шкали	Група 1 N=78 (ВР СіДПІ)		Група 3 N=75 (НР СіДПІ)		t- критерій
		mean (%)	st.dev	mean (%)	st.dev	
1	A	68,41	3,21	49,14	2,19	4,70*
2	S	73,59	2,96	62,11	3,02	2,71*
3	L	63,57	5,19	58,26	6,94	0,61
4	E	68,03	2,17	56,64	3,84	2,58*
5	I	63,79	3,55	54,64	5,23	1,45
6	D	56,36	3,78	49,42	6,15	0,96

Примітки:

1. mean – середнє значення
2. st.dev – стандартне відхилення
3. статистична значущість при $p \leq 0,05$.

Аналіз наведених даних дозволяє дійти висновку, що за п'ятьма з шести шкал методики група 1 (ВР СіДПІ) є досить однорідною, розпорошення даних є невеликим (значення стандартного відхилення за цими шкалами – від 2,17 до 3,78). Виключення становить шкала 3 – “Прийняття інших” (значення стандартного відхилення за цією шкалою – 5,19), тобто група не є однорідною за цим показником. “Прийняття інших” один з авторів методики К. Роджерс [174] розглядав як прихильне та поважливе ставлення до партнера по спілкуванню незалежно від його стану, поведінки або почуттів. “Інший” має безумовну цінність, приймається і поважається увесь спектр його відносин в даний момент. Таким чином, у групі 1 (ВР СіДПІ) є респонденти, яким властиво виявляти такий тип ставлення до оточуючих, а є респонденти, які не здатні на безумовне поважливе та прихильне ставлення до партнерів по спілкуванню.

У групі 3 (НР СіДПІ) за трьома шкалами методики (“Адаптація”, “Самоприйняття”, “Емоційний комфорт”) спостерігається більша однорідність (значення стандартного відхилення за цими шкалами – від 2,19 до 3,84); за трьома шкалами методики (“Прийняття інших”, “Інтернальність”, “Домінування”) однорідність є меншою, присутнє розпорошення даних (значення стандартного відхилення за цими шкалами – від 5,23 до 6,94).

Статистично значущі відмінності між групами за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) констатовано за трьома шкалами: “Адаптація”, “Самоприйняття”, “Емоційний комфорт”.

Шкала “Адаптація”: у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) – визначено статистично значуще вищий рівень соціально-психологічної адаптації (адаптованості), ніж у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ). Тобто респонденти, у яких проспективна ідентичність характеризується: великою кількістю самовизначень; ідентифікація з різними соціальними групами майбутнього здійснена; майбутні соціальні ролі усвідомлені і прийняті суб’єктом; такі респонденти відзначаються високим рівнем соціальної активності, є долученими до різних структурних елементів соціального середовища. Вони краще ідентифікують різні типи соціальних ситуацій, швидше орієнтуються у соціальній дійсності, що дає можливість суб’єкту ефективно функціонувати в умовах динамічного соціального оточення. Проспективні ідентичності, реалістичні образи себе в майбутньому, які суб’єкт намагається досягнути і перевести з майбутнього у сучасність, спонукають його вибудовувати відповідні життєві плани, визначати дії та їх послідовність для досягнення мети. Суб’єкт виявляє більшу соціальну активність у визначених напрямках, здобуває соціальний досвід у різних видах діяльності та спілкування, стикається із життєвими завданнями та намагається їх вирішувати. Така поведінка призводить до підвищення рівня соціально-психологічної адаптації: тобто, проспективна ідентичність виступає як чинник соціально-

психологічної адаптації.

Шкала “Самоприйняття” – за цією шкалою показник групи 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) є статистично значуще вищим, ніж у групи 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ).

К. Роджерс розглядає самоприйняття таким чином: бути тим, ким ти є; існувати у всій повноті, як унікальне людська істота; уникати неухильного виконання директиви “повинен” та безумовної відповідності очікуванням; вірити в себе та довіряти собі; ставитися до себе позитивно. На думку автора методики, все перераховане перетворює життя особистості на “позитивний, конструктивний, реалістичний, гідний довіри процес” [157, с. 218].

Респонденти групи 1 (ВР СіДПІ) з більшою довірою, ніж респонденти групи 3 (ВР СіДПІ) ставляться до себе, до власних дій, ставляться до власної особистості як до цілісної та унікальної. Тому у діяльності та спілкуванні вони мають менше самообмежень, намагаються не справджувати очікування оточуючих, а діяти відповідно власним намірам, що відповідає як зовнішньому, так і внутрішньому критеріям соціально-психологічної адаптації.

Шкала “Емоційний комфорт” – у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) визначено статистично значуще вищий рівень емоційного комфорту, ніж у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ).

Емоційний комфорт розглядається як стан упевненості, спокою, зручності, коли особистість усім задоволена, оптимістична, відкрито висловлює свої почуття, вільна від почуттів страху і тривоги. Зміст поняття “емоційний комфорт” є дуже близьким до визначення внутрішнього критерію соціально-психологічної адаптації.

Респонденти групи 1 (ВР СіДПІ) відрізняються від респондентів групи 3 (ВР СіДПІ) вищим рівнем емоційного комфорту: стан суб’єктивного,

внутрішнього благополуччя особистості забезпечує оптимальні можливості її ефективної взаємодії з іншими, дозволяє їй вільно реалізовувати свої індивідуальні ресурси.

За шкалами “Прийняття інших” ($t_{кр} = 0,61$), “Інтернальність” ($t_{кр} = 1,45$), “Домінування” ($t_{кр} = 0,96$) статистично значущих відмінностей між групами не виявлено.

Дані дослідження 2014 року наведено у таблиці 3.19 (див. табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Інтегральні показники за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) К. Роджерса і Р. Даймонд (2014 р.)

№ п/п	Шкали	Група 1 N=26 (ВР СіДПІ)		Група 3 N=31 (ВР СіДПІ)		t- критерій
		mean	st.dev	mean	st.dev	
1	A	75,11	1,86	47,94	2,01	9,92*
2	S	69,82	1,55	57,13	1,69	5,33*
3	L	59,14	1,59	54,23	1,91	1,98
4	E	61,15	1,23	43,14	2,28	6,95*
5	I	64,27	1,98	46,54	3,28	4,63*
6	D	53,16	2,50	49,44	3,06	0,94

Примітки:

1. mean – середнє значення
2. st.dev – стандартне відхилення
3. - статистична значущість при $p \leq 0,05$.

Аналіз наведених даних дозволяє дійти висновку, що обидві групи за всіма шкалами є досить однорідними, розпорошення даних є незначним (значення стандартного відхилення групи 1 (ВР СіДПІ)– від 1,23 до 2,50; значення стандартного відхилення групи 3 (ВР СіДПІ)– від 1,69 до 3,28).

Статистично значущі відмінності між групами за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) констатовано за чотирма шкалами:

“Адаптація”, “Самоприйняття”, “Емоційний комфорт”, “Інтернальність”.

Необхідно зазначити, що за шкалами “Адаптація”, “Самоприйняття”, “Емоційний комфорт” інтегральні показники групи 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДП) є статистично значуще вищими, ніж у групи 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДП), як і у дослідженні 2006 року. Тому висновки, які було зроблено стосовно респондентів першої вибірки, можна екстраполювати на респондентів другої вибірки.

На відміну від результатів дослідження 2006 року, статистично значущі відмінності визначено між групами ще за однією шкалою – “Інтернальність”.

Шкала “Інтернальність” – у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДП) констатовано статистично значуще вищий рівень інтернальності, ніж у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДП).

Таким чином, респонденти групи 1 (ВР СіДП) мають вищий рівень суб’єктивного контролю над подіями і ситуаціями власного життя та оцінюють більшість важливих подій як результат їх власних дій. Вважають, що вони здатні і зобов’язані керувати змінами, відчувають власну відповідальність за те, як складається їхнє життя в цілому, сподіваються досягати власні цілі в майбутньому.

Натомість, респонденти групи 3 (НР СіДП) мають нижчий рівень суб’єктивного контролю, можуть не пов’язувати власні дії та значущі події життя, не завжди здатні контролювати їх розвиток і схильні пояснювати зміни долею, діями інших людей, випадком.

За шкалами “Прийняття інших” ($t_{кр} = 1,98$) та “Домінування” статистично значущих відмінностей між групами не виявлено ($t_{кр} = 0,94$).

Таким чином, можна констатувати узагальнити, що в кожній з двох вибірок (дослідження 2006 року, дослідження 2014 року) за коефіцієнтом

проспективності виокремлено три групи респондентів: респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ), респонденти з середнім рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (СР СіДПІ), респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ). Між виокремленими групами в межах кожної вибірки існують статистично значущі відмінності.

Між групами респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) та групами респондентів з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) констатовано статистично значущі відмінності за чотирма шкалами: “Адаптація”, “Самоприйняття”, “Емоційний комфорт”, “Інтернальність” за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Наявність статистично значущих відмінностей між групами ВР СіДПІ та НР СіДПІ за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації (СПА) К. Роджерса і Р. Даймонд (2006 р., 2014 р.)

Респонденти високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності порівняно із студентами з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності характеризуються значно вищим рівнем соціально-психологічної адаптації, виявляють більшу соціальну активність – здобувають соціальний досвід у різних видах діяльності та спілкування, з більшою довірою ставляться до себе, усвідомлюють власну особистість як цілісну та унікальну, мають менше самообмежень у діяльності та міжособистісному спілкуванні, відрізняються вищим рівнем відчуття емоційного комфорту та суб'єктивного контролю над подіями і ситуаціями власного життя.

Таким чином, проспективна ідентичність виступає як чинник соціально-психологічної адаптації студентської молоді.

3.3. Специфіка зв'язку проспективної ідентичності та соціально-психологічної адаптації студентської молоді

У першому розділі роботи було показано, що в студентському віці саме процес самопізнання є необхідною умовою для вирішення основного завдання цього вікового періоду – досягнення соціальної та особистісної зрілості. Самоставлення особистості, яке є вже досить сформованим, суттєво впливає на процес самопізнання. Протягом вказаного періоду відбуваються певні зміни в процесі розвитку когнітивного компоненту самосвідомості – система уявлень про себе стає більш сталою та стійкою, усвідомлені ставлення до себе узгоджуються із внутрішніми відчуттями себе. Самоставлення також відбиває особливості ставлення суб'єкта до соціуму та зовнішнього світу загалом.

Із теоретичних джерел випливає, що показники модальностей самоставлення пов'язані з адаптованістю особистості за внутрішнім критерієм. Наше завдання передбачало з'ясування особливостей прояву модальностей самоставлення у групі студентів з високим рівнем складності та диференційованості темпоральних аспектів ідентичності та групі студентів з

низьким рівнем складності та диференційованості темпоральних аспектів ідентичності. За нашим припущенням, параметри модальностей самоствавлення у вказаних групах мають відрізнятися. Високий рівень складності та диференційованості проспективної ідентичності передбачає відрефлексованість системи “Я”-образів, що безпосередньо пов’язане з високим ступенем самоприйняття. І навпаки, низький рівень складності та диференційованості проспективної ідентичності не передбачає належного рівня самоприйняття.

З метою визначення особливостей самоствавлення у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) та у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) у було проведено методику дослідження самоствавлення С. Р. Пантисєва (МДС). Результати дослідження наведено у наступній таблиці (див. табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Значення модальностей самоствавлення студентів групи 1 (ВР СіДПІ) та групи 2 (НР СіДПІ) за методикою С.Р. Пантисєва (МДС)

№ п/п	Шкали	напрям шкали	ГРУПА 1 (ВР СіДПІ) N=78		ГРУПА 3 (НР СіДПІ) N=75		t-критерій
			mean	Σ	mean	Σ	
1.	Відкритість	зворотна	4,16	0,98	7,21	0,76	1,98*
2.	Самовпевненість	пряма	7,21	2,21	3,24	3,15	0,27
3.	Самокерування	пряма	7,84	3,01	4,63	3,48	0,15
4.	Віддзеркалене самоствавлення	пряма	8,30	1,06	3,84	1,02	2,06*
5.	Самоцінність	пряма	7,89	2,03	4,01	2,34	0,40
6.	Самоприйняття	пряма	8,21	1,01	3,85	1,04	2,08*
7.	Самоприв’язаність	пряма	4,65	0,73	6,81	0,72	2,05*
8.	Внутрішня конфліктність	пряма	4,71	1,83	4,98	2,94	0,03

Примітка: 1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$.

За результатами дослідження виявлено, що статистично значущі відмінності між групами спостерігаються за чотирма з дев'яти модальностей самоствавлення: “відкритість”, “відзеркалене самоствавлення”, “самоприйняття” та “самоприв’язаність”.

В методиці дослідження самоствавлення С. Р. Пантілеєва (МДС) перша шкала “Закритість-відкритість” є зворотною, тобто “Закритість” відповідає позитивному полюсу шкали при підрахунку сумарного балу, а “Відкритість” вимірює глибоке проникнення у власне “Я”, рефлексивність (негативний полюс шкали).

Рефлексивність розглядається не просто як знання чи розуміння суб’єктом самого себе, а й з’ясування того, як інші знають і розуміють суб’єкта, його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні (пов’язані з пізнанням) уявлення. У складному процесі рефлексії наявні, як мінімум, шість позицій, що характеризують взаємне відображення суб’єктів: сам суб’єкт, який він є в дійсності; суб’єкт, яким він бачить самого себе; суб’єкт, яким він бачиться іншому, і ті ж самі три позиції, але з боку іншого суб’єкта. Таким чином, рефлексивність – це процес подвоєного, дзеркального взаємного відображення суб’єктами один одного, зміст якого полягає у відтворенні особливостей один одного. Традиційні дослідження рефлексії в західній соціальній психології (Д. Холмс, Т. Ньюком, Ч. Кулі) пов’язані з експериментальним вивченням діад в штучних, лабораторних ситуаціях, але для більш глибокого розуміння рефлексії [12]. Її необхідно розглядати не в діаді, а на більш складних реальних соціальних групах, об’єднаних значущою спільною діяльністю, якою й є студентство.

У студентів групи 1 – респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ), виявлено низькі середні значення за цією шкалою, а у групи 3 – респондентів з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) – високі. Аналіз отриманих даних показує, що респонденти групи 1 у процесі взаємодії та співпраці з оточенням готові отримувати новий досвід і відкриті

новому досвіду в усвідомленні почуттів та в побудові нових моделей суб'єктивної реальності. Вони є “внутрішньо чесними” і націленими на самопізнання внутрішніх психічних актів та станів. Респонденти групи 3 відрізняються поверхневим проникненням у власне “Я”, при цьому рефлексивні процеси мають стихійний, неорганізований характер. Аналіз отриманої інформації здійснюється не з власної ініціативи, а під впливом обставин або інших людей. Це призводить до отримання випадкового результату рефлексії, який часто не відповідає реальним умовам ситуації та індивідуальним особливостям суб'єктів, що не сприяє процесу соціально-психологічної адаптації.

Шкала “Віддзеркалене самоствавлення”: на думку автора методики, зміст даного чинника відображає уявлення суб'єкта про те, що його особистість, характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення, розуміння – або протилежні їм почуття. Важливо підкреслити, що мова йде не про дійсне ставлення інших людей, а про передбачуване, відображене ставлення, тобто самоствавлення самого суб'єкта. Однак кореляція з іншими методиками показує, що цей аспект самоствавлення має зв'язок із реальними стосунками, які існують у суб'єкта з іншими людьми. С. Р. Пантелєєв робить цілком правдоподібне припущення, що емоційно-відкритий та схильний до виконання групових норм суб'єкт (А +, Q2- по 16 ОФ –адаптованому опитувальнику 16 особистісних факторів Р. Кеттела), який не схильний до асоціальної поведінки і з добре контактує з іншими (4-, О- по МБДО – методиці багатостороннього дослідження особистості), дійсно викликає позитивне ставлення оточуючих, що і відображається в його самоствавленні. З цим узгоджуються й дані про внутрішній локус контролю такого суб'єкта, що також є соціально-схвалюваною якістю. Автор зауважує, що очікуване ставлення від інших – один із найважливіших аспектів самоствавлення на думку більшості авторів, які проводять дослідження в цій галузі. Це цілком зрозуміло, якщо врахувати генетичну та функціональну взаємозалежність між ставленням до себе і взаєминами з іншими індивідами

[134, с. 7].

За четвертою шкалою “Віддзеркалене самоствавлення” (пряма шкала) середні значення групи 1 є значно вищими, ніж групи 3. Таким чином, можна зробити висновок, що респонденти першої групи очікують схвалення власної поведінки від оточуючих і мають позитивний досвід спілкування. Можна зробити припущення, що вони рідше стикаються з труднощами у спілкуванні, а саме – у встановленні контактів, де результат комунікативного акту не є визначеним спочатку. Проте респонденти групи 3 не відчують, що вони здатні викликати симпатію і повагу інших людей, що може призводити до обмеження комунікації та самовираження, не сприяє соціально-психологічній адаптації.

Позитивний полюс шкали “Самоприйняття” відбиває відчуття цінності власної особистості й одночасно передбачувану цінність свого “Я” для інших. Шкала відображає емоційну оцінку себе, свого “Я” за внутрішніми інтимними критеріями духовності, багатства внутрішнього світу, здатності викликати в інших глибокі почуття. Протилежний полюс шкали свідчить про сумніви у цінності власної особистості, недооцінку свого духовного “Я”, відстороненість від власного “Я” та байдужість до нього, втрату інтересу до свого внутрішнього світу.

Отже, низькі значення за шкалою “Самоприйняття”, виявлені у респондентів третьої групи, свідчать про відсутність внутрішньої мотивації до усвідомлення та інтеграції власних “Я”-образів. Це спричиняє гальмування формування та функціонування цілісної, гармонійної “Я”-концепції, наслідком чого є низький рівень соціально-психологічної адаптації за внутрішнім критерієм. Проте, високі значення за шкалою “Самоприйняття”, виявлені у респондентів першої групи, свідчать про наявність відчуття цінності власної особистості, усвідомлення та інтеграцію власних “Я”-образів, наслідком чого є високий рівень соціально-психологічної адаптації за внутрішнім критерієм.

В основі модальності “Самоприв’язаність” лежить почуття симпатії до

себе, згоди зі своїми внутрішніми спонуканнями, прийняття себе таким, яким є, навіть із певними недоліками. Модальність пов'язана зі схваленням своїх планів і бажань, поблажливим, дружнім ставленням до себе. Треба зазначити, що у значеннєвому просторі індивіда модальності “Самоприв'язаність” і “Самозвинувачення” є розділеними. Почуття і переживання, що лежать в основі цієї модальності, не асоціюються у респондента з його особистісними проявами.

Низькі значення за шкалою “Самоприв'язаність”, виявлені у респондентів третьої групи, можуть трактуватися як загальна недовіра до себе, відсутність схвалення власних планів і бажань, що, призводить до певних самообмежень як у різних видах діяльності, так і у спілкуванні з оточуючими. Проте, високі значення за шкалою “самоприв'язаність”, виявлені у респондентів першої групи, розглядаються як довіра до себе, готовність схвалювати власні бажання та плани. У поведінці це проявляється як здатність експериментувати із новими видами діяльності (або новими діями у рамках засвоєної діяльності), встановленні нових соціальних зв'язків тощо. Така відсутність великої кількості жорстких самообмежень сприяє високому рівню соціально-психологічної адаптації за внутрішнім критерієм.

За шкалами “Самовпевненість”, “Самокерівництво”, “Самоцінність”, “Внутрішня конфліктність”, “Самозвинувачення” статистично значущих відмінностей між групами не виявлено. При цьому привертає увагу досить велике значення “ Σ ” в обох групах за шкалами “Самокерування” та “Самозвинувачення” – 3,01 та 3,48 відповідно за шкалою “Самокерування” та 3,48 і 3,67 відповідно за шкалою “Самозвинувачення”. Це свідчить про неоднорідність кожної групи за вказаними модальностями самоставлення: є респонденти, які вважають, що їх доля знаходиться у власних руках; відчувають обґрунтованість і послідовність своїх внутрішніх спонукань і цілей, а є респонденти, у яких відсутні тенденції пошуку причини вчинків та результатів в собі самому. Також можна зауважити, що в обох групах є

респонденти, у яких виникають негативні емоції стосовно себе, незважаючи на високу самооцінку власних якостей. Але, як вже зазначалося вище, статистично значущі відмінності між групами за шкалами “Самокерування” та “Самозвинувачення” відсутні, тобто, ці особливості цих модальностей самоствавлення не є повязаними із складністю та диференційованістю проспективної ідентичності.

Отже, на основі одержаних емпіричних даних, можна зробити висновок, що ставлення респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності до себе як до відкритих, налаштованих на позитивний досвід спілкування з оточуючими при відчутті високої цінності власної особистості та відсутності жорстких самообмежень, інтенсифікує процеси інтеграції окремих “Я”-образів у цілісну Я-концепцію, що спричиняє суб’єктивне відчуття психологічного комфорту та сприяє соціально-психологічній адаптованості за внутрішнім критерієм.

При факторизації матриць інтеркореляцій значень шкал автором методики визначено три незалежних фактори:

– “Самоповага” – оцінка власного “Я” респондента у відповідності до соціально-нормативних критеріїв: моральності, успішності, волі, цілеспрямованості, соціального схвалення;

– “Аутосимпатія” – емоційне ставлення респондента до свого “Я”;

– “Самозневажання” – негативне самоствавлення, яке не залежить від “Аутосимпатії” і “Самоповаги”. Показники третього фактору можуть свідчити про дезадаптацію особистості і про потребу респондента у психологічній допомозі.

Результати дослідження незалежних факторів самоствавлення у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) та у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) наведено у таблиці (див. табл. 3.15).

Значення факторів самоствалення студентів групи 1 (ВР СідП) та групи 3 (НР СідП) за методикою С.Р. Панталеєва (МДС)

№ п/п	Фактор	ГРУПА 1 (ВР СідП) N=78		ГРУПА 3 (НР СідП) N=75		t-критерій
		mean	Σ	mean	Σ	
1.	Самоповага	6,87	0,75	4,73	0,72	1,97*
2.	Аутоcимпатія	6,92	0,71	4,89	0,70	2,04*
3.	Самозневажання	4,87	3,21	5,37	2,14	0,034

Примітки:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$.

За результатами дослідження виявлено, що статистично значущі відмінності між групами спостерігаються за двома з трьох факторів: “Самоповага” та “Аутоcимпатія”.

За першим фактором “Самоповага” значення групи 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СідП) є статистично значуще більшим, ніж у групи 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СідП) (6,87 та 4,73 відповідно).

На думку автора методики, всі шкали, що утворюють фактор, є узагальненим виміром самоствалення, близьким за змістом до того аспекту глобальної самооцінки, яку в літературі прийнято позначати як почуття компетентності, ефективності, інструментальності “Я”. Основною особливістю цього аспекту самоствалення є його оцінний характер. Самоповага передбачає процес оцінки себе в порівнянні з деякими соціально значущими критеріями, нормами, еталонними уявленнями про благополучного й ефективного індивіда, що закладені в ідеальний образ “Я” суб’єкта. Таким чином, респонденти групи 1, на відміну від респондентів групи 3, оцінюють власне “Я” як ефективно і таке, що знаходиться у

відповідності до соціально-нормативних критеріїв: моральності, успішності, волі, цілеспрямованості, соціального схвалення.

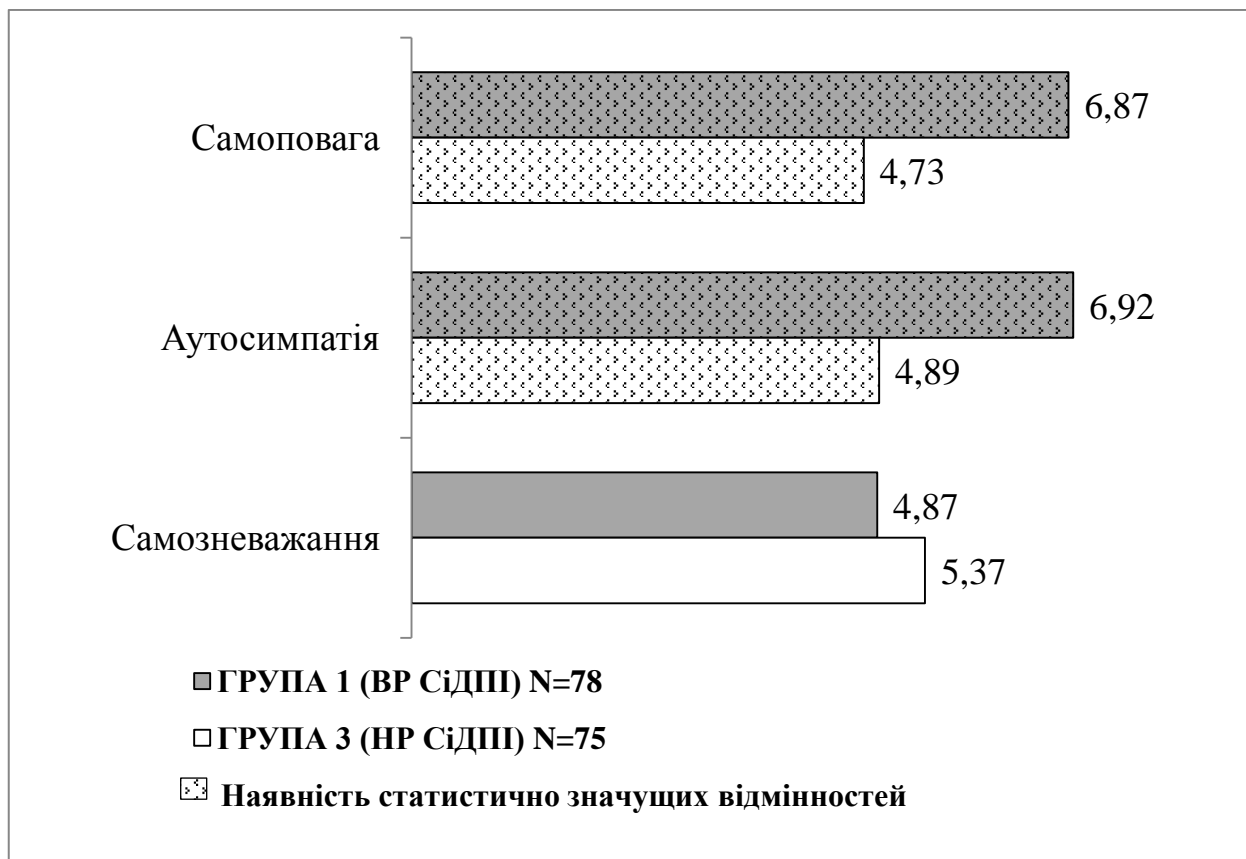
Другий фактор “Аутосимпатія” містить шкали, що виражають ті чи інші почуття чи переживання на адресу власного “Я” індивіда: самоствавлення на основі емоційного почуття прихильності до себе. На думку автора методики, почуття прихильності, прийняття, духовної цінності власної особистості не припускає порівняння і зіставлення себе з деякими нормами-еталонами, які є визначеними соціально та засвоєними індивідуально. Якщо фактор “Самоповага” є пов’язаним із прагненням до соціально-бажаного образу “Я”, то “Аутосимпатія” не припускає цього зв’язку. В основі фактору знаходиться деяке узагальнене почуття симпатії, яке може існувати поряд і навіть всупереч тій чи іншій узагальненій самооцінці: дані переживання не визначаються характером індивіда і не ґрунтуються на тому чи іншому сприйнятті власних особистісних проявів [134].

За другим фактором “Аутосимпатія” значення групи 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДПІ) є статистично більш значущим, ніж у групи 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДПІ) (6,92 та 4,89 відповідно). Таким чином, респонденти групи 1, на відміну від респондентів групи 2, не тільки більш високо оцінюють власне “Я” у відповідності до соціальних стандартів, а і ставляться до власного “Я” з більшою прихильністю, довірою, симпатією, що має сприяти соціально-психологічній адаптації за внутрішнім критерієм.

За третім фактором “Самозневажання” статистично значущих відмінностей між групами респондентів не виявлено, можна тільки відзначити неоднорідність кожної групи за значеннями цього фактору.

На підставі наведених даних (табл. 3.1) ми можемо стверджувати, що у студентів першої групи загальний рівень самоствавлення вище середнього (норма); самоповага й аутосимпатія розвинені рівномірно, що свідчить про адекватне самоствавлення (6,87 і 6,92 – самоповага=аутосимпатія).

У студентів третьої групи загальний рівень самоствавлення нижче середнього; самоповага й аутосимпатія розвинені рівномірно, що свідчить про адекватне самоствавлення (4,73 і 4,89 – самоповага = аутосимпатія) (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Наявність статистично значущих відмінностей за факторами між групами ВР СіДП та НР СіДП за методикою С.Р. Пантисєва (МДС)

Таким чином, в результаті застосування методики С. Р. Пантисєва (МДС) та аналізу отриманих результатів констатовано стійкий значущий позитивний зв'язок між складністю і диференційованістю проспективної ідентичності та особливостями самоствавлення респондентів: високий рівень складності й диференційованості проспективної ідентичності відповідає з високому рівневі відкритості, самоприйняття та самопривязаності, свідчить про очікування позитивного ставлення оточуючих; адекватне самоствавлення.

З метою визначення окремих параметрів самовизначення і самоактуалізації у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та

диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДП) та групи 3 - респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДП) в 2006 році було проведено *методику діагностики самоактуалізації особистості (А. В. Лазукіна в модифікації Н. Ф. Каліної – САМОАЛ)*. Результати дослідження наведено у наступній таблиці (див. табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Порівняння параметрів респондентів Групи №1 (ВР СіДП) та респондентів Групи №2 (НР СіДП) за методикою діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазукіна в модифікації Н.Ф. Каліної – САМОАЛ)

№ п/п	Шкала	ГРУПА 1(ВР СіДП) N=78		ГРУПА 3(НР СіДП) N=75		t-критерій
		mean	Σ	mean	Σ	
1.	Орієнтація в часі	9,35	1,02	5,12	1,01	2,05*
2.	Цінності	6,18	3,44	5,95	3,81	0,01
3.	Погляд на природу людини	8,95	2,56	7,32	2,98	0,11
4.	Потреба у пізнанні	8,98	1,01	4,66	1,03	2,08*
5.	Креативність	7,81	3,95	6,15	3,60	0,06
6.	Автономність	9,45	1,04	4,85	1,07	2,07*
7.	Спонтанність	8,30	2,30	5,60	2,11	0,28
8.	Саморозуміння	10,10	1,10	5,60	1,02	2,00*
9.	Аутосимпатія	9,18	1,01	5,01	1,00	2,06*
10.	Контактність	6,94	2,10	5,08	3,60	0,11
11.	Гнучкість у спілкуванні	10,23	1,98	6,40	2,99	0,30

Примітки:

1. mean – середнє значення

2. Σ – стандартне відхилення
3. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$.

З наведених у таблиці даних можна зробити висновок, що середні бали за усіма шкалами у групі 3 (респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності – НР СіДП) є нижчими, ніж у групі 1 (високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності – ВР СіДП).

Статистично значущі відмінності за методикою діагностики самоактуалізації особистості (А. В. Лазукіна в модифікації Н. Ф. Каліной – САМОАЛ) констатовано за п'ятьма шкалами: “Орієнтація в часі”, “Потреби в пізнанні”, “Автономність”, “Саморозуміння”, “Аутосимпатія”. За шкалами “Цінності”, “Погляд на природу людини”, “Креативність”, “Спонтанність”, “Контактність”, “Гнучкість у спілкуванні” статистично значущих відмінностей не виявлено.

За першою шкалою “Орієнтація у часі” визначено статистично значущі відмінності між групою 1 (ВР СіДП) та групою 3 (НР СіДП). При цьому значення стандартного відхилення у кожній групі (1,02 та 1,01 відповідно) вказують на те, що за даною шкалою групи є однорідними, не спостерігається розкиду даних. У респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності наявні високі показники за даною шкалою, що свідчить про розуміння ними екзистенційної цінності життя. Тобто, для респондентів вказаної групи характерним є усвідомлене та емоційно насичене переживання подій власного життя у теперішньому часі, життя не відкладається “на майбутнє”, відсутні наміри та спроби “заховатися у минулому”. Натомість показники респондентів з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності за шкалою “Орієнтація у часі” є невисокими, що діагностує невротичну зануреність у минулі переживання, завищене прагнення до досягнень, помисливість та невпевненість у собі.

За четвертою шкалою “Потреба у пізнанні” також виявлено

статистично значущі відмінності між групою 1 (ВР СіДП) та групою 3 (НР СіДП). Значення стандартного відхилення у кожній групі (1,01 та 1,03 відповідно) вказують на те, що за даною шкалою групи є однорідними, не спостерігається розкиду даних. У респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (група1) спостерігається високий рівень показників за даною шкалою, що свідчить про цікавість та допитливість досліджуваних, здатність до буттєвого пізнання – безкорисливого прагнення до нового, інтересу до різноманітних об'єктів та життєвих ситуацій. Цей інтерес не має прямого зв'язку із задоволенням певних потреб суб'єкта, і саме таке пізнання оточуючої дійсності, на думку Абрахама Маслоу, є найбільш точним та ефективним, оскільки процес пізнання не спотворюється потягами та бажаннями. Людина у процесі такого пізнання не схильна судити, оцінювати і порівнювати. Вона просто бачить те, що є, і цінує це [104].

У респондентів з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності показники за даною шкалою є нижчими середнього рівня, що може розглядатися як відсутність інтересу до оточуючого світу, якщо цей інтерес не є прямо пов'язаним із задоволенням спектру наявних потреб.

За шостою шкалою “Автономність” наявні статистично значущі відмінності між групою 1 (ВР СіДП) та групою 3 (НР СіДП). Значення стандартного відхилення у кожній групі (1,04 та 1,07 відповідно) вказують на те, що за даною шкалою групи є однорідними, не спостерігається розкиду даних. У групі 1 (ВР СіДП) рівень показників за шкалою “Автономність” є високим, тобто, респондентам цієї групи діяти незалежно від внутрішніх і зовнішніх установок, що є демонстрацією здатності до самостійності. На думку більшості науковців – представників гуманістичного напрямку у психології, саме автономність є головним критерієм психологічного здоров'я особистості, її цілісності і повноти. Це поняття співвідноситься із такими рисами як життєвість (aliveness) та

самопідтримка (self-support) за Ф. Перлзом [136], керованість зсередини (inner-directed) за Д. Рісменом [26], зрілість (ripeness) за К. Роджерсом [156]. Особистість, що самоактуалізується, є вільною, автономною та незалежною, але при цьому відсутні самотність та відчуження. У термінах Е. Фромма автономність – це позитивна “свобода для” на відміну від негативної “свободи від”. Натомість показники респондентів з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (група 2) за шкалою за шкалою “Автономність” є низькими, що свідчить про неспроможність постійно демонструвати незалежну від стереотипів та настанов, самокеровану поведінку.

За восьмою шкалою “Саморозуміння” визначено статистично значущі відмінності між групою 1 (ВР СіДПІ) та групою 3 (НР СіДПІ). При цьому значення стандартного відхилення у кожній групі (1,10 та 1,02 відповідно) вказують на те, що за даною шкалою групи є однорідними, не спостерігається розкиду даних. У респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (група1) спостерігається високий рівень показників за даною шкалою, що передбачає сенситивність особистості до своїх потреб і бажань, розвинену чутливість. Респондентам властиві незалежність від зовнішніх соціальних стандартів, розуміння та відстоювання власних оцінок і уподобань, відсутність психологічних захистів, що відокремлюють особистість від власної сутності. Низькі бали за шкалою “Саморозуміння”, які наявні у респондентів групи 3 (НР СіДПІ), свідчать про орієнтацію у діяльності та спілкуванні на думку оточуючих, невпевненість. Д. Рісмен назвав таку особистість “скерованою ззовні” на відміну від “скерованої зсередини” [26].

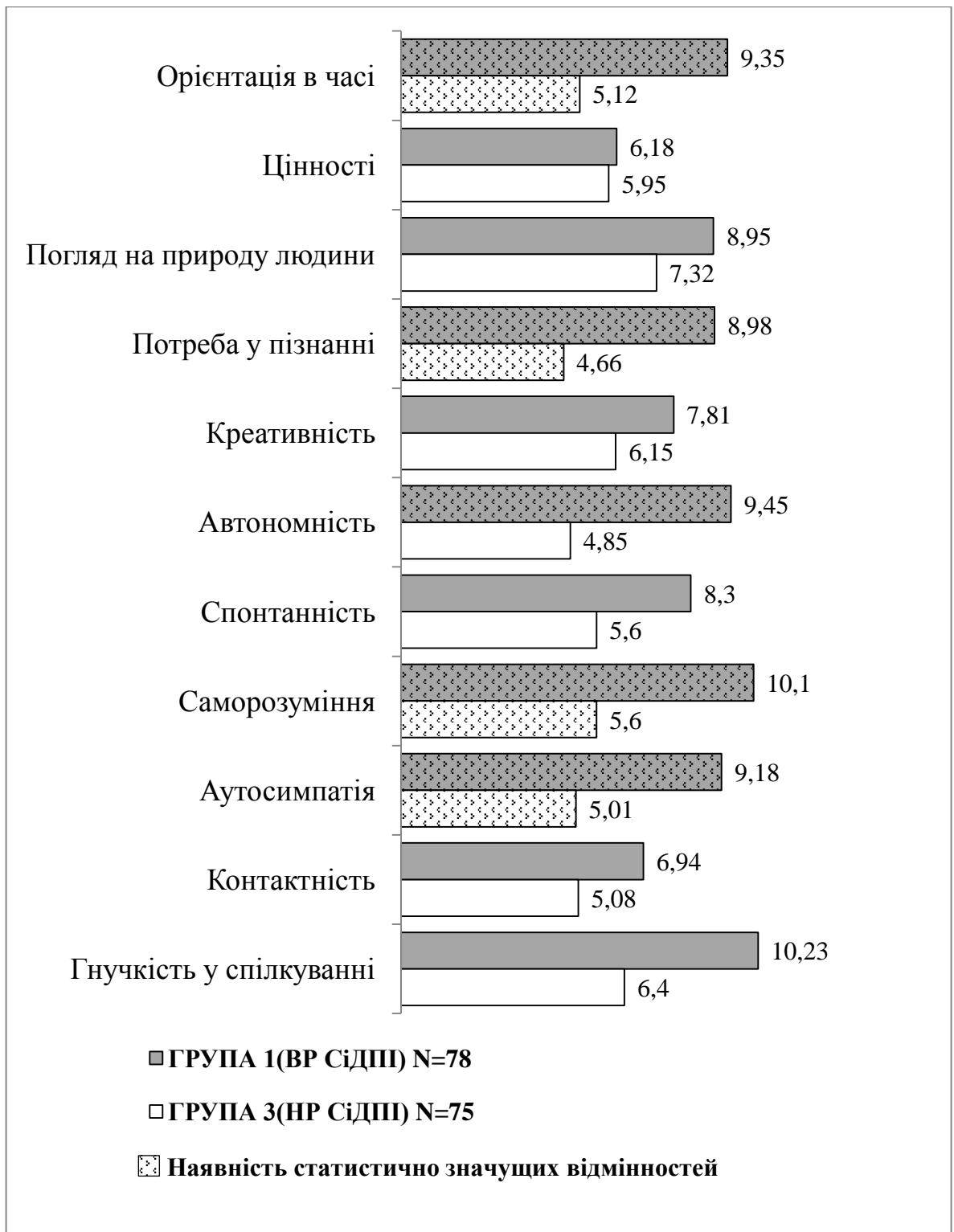
За дев'ятою шкалою “Аутосимпатія” виявлено статистично значущі відмінності між групою 1 (ВР СіДПІ) та групою 3 (НР СіДПІ). Значення стандартного відхилення у кожній групі (1,01 та 1,00 відповідно) вказують на те, що за даною шкалою групи є однорідними, не спостерігається розкиду даних. У респондентів з високим рівнем складності та диференційованості

проспективної ідентичності (група 1) спостерігається високий рівень показників за даною шкалою, що свідчить про позитивну Я-концепцію, яка має високий рівень усвідомлення і визначає стійку адекватну самооцінку при відсутності самовдоволення та некритичного самоствавлення. Позитивна Я-концепція високого рівня усвідомлення є основою психологічного здоров'я і цілісності особистості. Низькі показники, наявні у групі 3 (НР СіДП), свідчать про невротичність, тривожність та невпевненість в собі, що мають проявлятися у поведінці респондентів цієї групи.

Як зазначають автори методики діагностики самоактуалізації особистості, показники за шкалами саморозуміння, спонтанності і аутосимпатії, як правило, пов'язані між собою. Високий результат за шкалою “Спонтанність” свідчить про те, що самоактуалізація є образом життя для респондентів, а не мрією або прагненням. Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, гра, легкість без зусилля. Як вказувалося вище, за шкалами “Саморозуміння” та “Аутосимпатія” між групами констатовано наявність статистично значущих відмінностей, значення показників за шкалою “Спонтанність” у першій групі (ВР СіДП) є вищими, ніж у третій (НР СіДП) – 8,30 та 5,60 відповідно, але статистично значущих відмінностей за цією шкалою між групами не виявлено.

Аналіз емпіричних даних, наведених у таблиці 3.16, а саме значення таких показників, як стандартне відхилення, показує, що за всіма шкалами кожна група є однорідною, розкид даних відсутній. Виключення становлять дві шкали: “Цінності” та “Креативність”, тобто в обох групах досліджуваних є респонденти, що прагнуть до гармонічного буття і взаємин з оточуючими, мають творче ставлення до життя, а є респонденти, яким не властиві вказані прагнення. Тобто, можна зробити висновок, що складність та диференційованість темпоральних аспектів ідентичності особистості не має прямого зв'язку із такими якостями особистості, як креативність та цінності особистості, що само актуалізується (рис. 3.5).

Рис. 3.6. Наявність статистично значущих відмінностей між групами ВР СіДП та НР СіДП за методикою діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазукіна в модифікації Н.Ф. Каліной – САМОАЛ)

Таким чином, з вищевикладеного можна зробити висновок, що у респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної

ідентичності зафіксовано значущо вищі показники самоактуалізації за п'ятьма шкалами. За змістом шкал можна зробити висновок, що розвинена проспективна ідентичність пов'язана з позитивним самостваленням – уявні можливі ролі та образи дозволяють суб'єктові заздалегідь опанувати майбутні соціальні функції, а це підвищує впевненість у собі. Розвинена проспективна ідентичність також дозволяє суб'єктові сформувавши чітке розуміння етапів власного життєвого шляху та підвищує автономність.

Як зазначалося у вступі до роботи, узагальнення сучасних досліджень дозволяє виокремити як одні з основних функцій ідентичності орієнтаційну (пошук свого місця у світі), цільову (приспосовування, побудова моделі поведінки) та екзистенційну (прогнозування, збереження і розвиток власного духовного потенціалу) функції. Тобто, як актуальні, так і проспективні ідентичності мають бути пов'язані із мотиваційною сферою особистості, визначати певні її особливості.

З іншого боку, низка авторів [172] вказує на тісний зв'язок між соціально-психологічною адаптацією та системою мотивів особистості: до змістовно-особистісних факторів адаптації відносять мотивацію досягнень, прагнення до досягнень та домінування, мотивацію досягнення успіху у діяльності, а також різноманітність мотивів, варіативність мотивації у залежності від обставин життєдіяльності особистості.

З метою визначення особливостей мотиваційної сфери особистості у групі 1 – респонденти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (ВР СіДП) та у групі 3 – респонденти з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності (НР СіДП) у 2006 році було проведено методичку діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості С. М. Петрової.

Необхідно зазначити, що у якості стимульного матеріалу у методиці використано прислів'я, які, на задум авторки, діадними плеядами тяжіють одне до одного і мають загальний метасмисл. При обробці отриманих результатів визначається наявність певної тенденції – позитивної або негативної (комоненти

діади отримали різні оцінки), або відсутність прояву тенденції (комоненти діади отримали однакові оцінки) у кожного респондента.

З метою виявлення наявності або відсутності статистично значущих відмінностей між двома групами респондентів за полімотиваційними тенденціями було застосовано багатофункціональний критерій χ^2 * Фішера (кутове перетворення Фішера) із дотриманням усіх обмежень (у вибірках, різних за кількістю обстежуваних, чисельність спостережень $n_1 \geq 5$, $n_2 \geq 5$; у випадку, коли одна з долей дорівнює 0 – результат не обраховується).

Результати дослідження наведено у таблицях 3.17 и 3.18.

Таблиця 3.17

Наявність негативних мотиваційних тенденцій за методикою діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості С.М. Петрової

№ п/п	Негативні тенденції	Група 1 (ВР СіДП) N=78		Група 3 (НР СіДП) N=75		Ф- критерій Фішера
		N	%	N	%	
1.	Акзівітивна мотивація.	-9	11,54	-12	16,00	0,80
2.	Гедоністична мотивація	-48	61,54	-15	20,00	5,42**
3.	Оптимістична (протилежна – песимістична) мотивація	-18	23,08	-25	33,33	1,41
4.	Комуникативна мотивація	-22	28,21	-22	29,33	0,51
5.	Пізнавальна мотивація	-6	7,69	-25	33,33	4,14**
6.	Трудова мотивація	-31	39,74	-27	36,00	0,48
7.	Нормативна мотивація	-7	8,97	-40	53,33	6,36**
8.	Моральна мотивація	-10	12,82	-29	38,67	3,77**
9.	Губрістична мотивація	-13	16,67	-49	65,33	6,43**
10.	Пугнічна мотивація	-11	14,10	-31	41,33	1,02
11.	Мотивація прагнення до вищості	-28	35,90	-36	48,00	1,52

12.	Мотивація позитивного ставлення до людей.	-24	30,77	-26	34,67	0,51
13.	Мотивація уникнення неприємностей.	-21	26,92	-18	24,00	0,41
14.	Мотивація індивідуалізації	-25	32,05	-12	16,00	2,35**
15.	Егоцентрична мотивація	-12	15,38	-14	18,67	0,54
16.	Альтруїстична мотивація.	-38	48,72	-39	52,00	0,41

Примітки:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$;
2. ** – статистична значущість при $p \leq 0,01$.

За результатами дослідження виявлено, що статистично значущі відмінності між групами за негативними мотиваційними тенденціями спостерігаються за шістьма з шістнадцяти пунктів:

1) *гедоністична мотивація* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (61,54%) статистично значуще більшою є негативна тенденція, тобто відсутність орієнтації на спрощені засоби існування, на веселе, легке, радісне життя, прагнення задовольнити нагальну потребу у тілесному і душевному комфорті, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (20%);

2) *пізнавальна мотивація* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (7,69%) статистично значуще меншою є негативна тенденція, тобто відсутність потреби у новій інформації та спрямованості на здобуття знань, орієнтації на отримання освіти, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (33,33%);

3) *нормативна мотивація* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (8,97%) статистично значуще меншою є негативна тенденція, тобто відсутність орієнтації на виконання групових і соціальних норм, соціальної ідентифікації, вищим є ступінь орієнтації індивідів у цій групі на обов'язки та відповідальність, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (53,33%);

4) *моральна мотивація* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (12,82%) статистично

значуще меншою є негативна тенденція, тобто відсутність мотивації індивідів на додержування моральних норм, відсутність прагнення жити чесно, за совістю, справедливістю, що стосується духовної діяльності людини, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (38,67%);

5) *зубрістична мотивація* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (16,67%) статистично значуще меншою є негативна тенденція, тобто відсутність прагнення досконалості та орієнтації на розвиток, потреби у досягненнях, самовизначенні, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (65,33%);

б) *мотивація індивідуалізації* – у групі 1 (ВР СіДПІ) (32,05%) статистично значуще більшою є негативна тенденція, тобто відсутність потреби чинити так, як бажають інші, разом з іншими, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (16,00%).

Статистично значущі відмінності між групами за іншими десятьма негативними мотиваційними тенденціями не виявлено.

Таблиця 3.18

Наявність позитивних мотиваційних тенденцій за методикою діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості С.М. Петрової

№ п/п	Позитивні тенденції	Група 1 (ВР СіДПІ) N=78		Група 3 (НР СіДПІ) N=75		φ- критерій Фішера
		N	%	N	%	
1.	Акзівітивна мотивація.	+69	88,46	+63	84,00	0,80
2.	Гедоністична мотивація	+24	30,77	+52	69,33	4,90**
3.	Оптимістична (протилежа – песимістична) мотивація	+17	21,79	+24	32,00	1,43
4.	Комуникативна мотивація	+53	67,95	+42	56,00	1,52
5.	Пізнавальна мотивація	+69	88,46	+41	54,67	4,85**
6.	Трудова мотивація	+41)	52,56	+36	48,00	0,56
7.	Нормативна мотивація	+67	85,90	+24	32,00	7,22**

8.	Моральна мотивація	+55	70,51	+27	36,00	4,37*
9.	Губрістична мотивація	+65	83,33	+23	30,67	6,96**
10.	Пугнічна мотивація	+65	83,33	+41	54,67	3,93
11.	Мотивація прагнення до вищості	+45	57,69	+28	37,33	2,54*
12.	Мотивація позитивного ставлення до людей.	+46	51,28	+38	50,67	1,03
13.	Мотивація уникнення неприємностей.	+40	51,28	+44	58,67	0,91
14.	Мотивація індивідуалізації	+51	65,38	+33	44,00	2,68**
15.	Егоцентрична мотивація.	+62	79,49	+56	74,67	0,71
16.	Альтруїстична мотивація.	+34	43,59	+28	37,33	0,79

Примітки:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$;
2. ** – статистична значущість при $p \leq 0,01$.

За результатами дослідження виявлено, що статистично значущі відмінності між групами за позитивними мотиваційними тенденціями спостерігаються за сьома з шістнадцяти пунктів:

1) гедоністична мотивація – у групі 1 (ВР СіДПІ) (30,77%) статистично значуще меншою є позитивна тенденція, тобто орієнтація на спрощені засоби існування, на веселе, легке, радісне життя, прагнення задовольнити нагальну потребу у тілесному і душевному комфорті, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (69,33%);

2) пізнавальна мотивація – у групі 1 (ВР СіДПІ) (88,46%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто наявність великої потреби у новій інформації, спрямованість на здобуття знань, орієнтація на отримання освіти, ніж у групі 3 (НР СіДПІ) (54,67%);

3) нормативна мотивація – у групі 1 (ВР СіДПІ) (85,90%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто визначена орієнтація на

виконання групових і соціальних норм, активна соціальна ідентифікація, вищим є ступінь орієнтації індивідів у цій групі на обов'язки та відповідальність, ніж у групі 3 (НР СіДП) (32%);

4) моральна мотивація – у групі 1 (ВР СіДП) (70,51%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто мотивація індивідів на додержування моральних норм, прагнення жити чесно, за совістю, справедливістю, що стосується духовної діяльності людини, ніж у групі 3 (НР СіДП) (36,00%);

5) губрістична мотивація – у групі 1 (ВР СіДП) (83,33%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто прагнення досконалості та орієнтація на розвиток, велика потреба у досягненнях, самовизначенні, ніж у групі 3 (НР СіДП) (30,67%);

6) мотивація прагнення до вищості – у групі 1 (ВР СіДП) (57,69%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто наявність потреби в повазі, у авторитеті серед людей (потреба престижу), у визнанні, успіхах (глорична потреба), у першості, ніж у групі 3 (НР СіДП) (37,33%);

7) мотивація індивідуалізації – у групі 1 (ВР СіДП) (65,38%) статистично значуще більшою є позитивна тенденція, тобто потреба у діяльності та спілкуванні орієнтуватися на себе, ніж у групі 3 (НР СіДП) (16,00%).

Статистично значущі відмінності між групами за іншими дев'ятьма позитивними мотиваційними тенденціями не виявлено (див. табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Відсутність визначених мотиваційних тенденцій за методикою діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості С. М. Петрової

№ п/п	Відсутність тенденції	Група 1 (ВР СіДП) N=78		Група 3 (НР СіДП) N=75		Ф- критерій Фішера
		N	%	N	%	
1.	Акзівітивна мотивація	-	-	-	-	-

2.	Гедоністична мотивація	6	7,69	8	10,67	0,63
3.	Оптимістична (протилежна – песимістична) мотивація	43	55,13	26	34,67	2,56*
4.	Комунікативна мотивація	3	3,85	11	14,67	-
5.	Пізнавальна мотивація	3	3,85	9	12,00	-
6.	Трудова мотивація	6	7,69	12	16,00	1,61
7.	Нормативна мотивація	4	5,13	11	14,67	-
8.	Моральна мотивація	13	16,67	19	25,33	1,32
9.	Губрістична мотивація	-	-	4	5,2	-
10.	Пугнічна мотивація	2	2,56	3	4,00	-
11.	Мотивація прагнення до вищості	5	6,41	11	14,67	1,70
12.	Мотивація позитивного ставлення до людей.	12	15,2	4	5,3	-
13.	Мотивація уникнення неприємностей.	18	22,8	14	18,4	0,67
14.	Мотивація індивідуалізації.	2	2,56	30	40	-
15.	Егоцентрична мотивація.	4	5,13	5	6,67	-
16.	Альтруїстична мотивація.	6	7,69	8	10,67	-

Примітки:

1. * – статистична значущість при $p \leq 0,05$;
2. ** – статистична значущість при $p \leq 0,01$.

Як вказувалося вище, коректне застосування критерію Фішера ($F_{\text{емп}}$) у вибірках, різних за кількістю обстежуваних, можливо лише за умови коли чисельність спостережень у кожній вибірці є більшою або дорівнює п'яти. Відповідно до цього обмеження за пунктами “Акзівна мотивація”,

“Комунікативна мотивація”, “Пізнавальна мотивація”, “Нормативна мотивація”, “Губрістична мотивація”, “Пугнічна мотивація” критерій Фішера у таблиці 3.19 “Відсутність визначених мотиваційних тенденцій за методикою діагностики полімотиваційних тенденцій в «Я»-концепції особистості С. М. Петрової” не наведено.

За результатами дослідження виявлено, що статистично значущі відмінності між групами за відсутністю мотиваційних тенденцій спостерігаються за одним з шістнадцяти пунктів:

1) *оптимістична* (протилежна – песимістична) мотивація – у групі 1 (ВР СіДП) (55,13%) статистично значуще більшою є відсутність тенденції віри у добрі або погані події, пасивне очікування благополуччя або неблагополуччя в житті – так званий оптимістичний або песимістичний фаталізм, ніж у групі 3 (НР СіДП) (34,67%). Необхідно зазначити, що за цим типом мотивації між групами не визначено статистично значущих відмінностей у позитивних та негативних тенденціях, тобто, у кожній групі є респонденти, яким властивий оптимістичний або песимістичний фаталізм, але у респондентів групи 1 можна констатувати значно вищий рівень суб’єктності та прагнення впливати на події власного життя.

Необхідно окремо звернути увагу полімотиваційну тенденцію, за якою між групами не виокремлено статистично значущих відмінностей: *акізитівну мотивацію* (група 1 (ВР СіДП) позитивна тенденція – 88,46% та негативна тенденція – 11,54%; група 3 (НР СіДП) позитивна тенденція 84,16% та негативна тенденція – 14,00%).

Аналіз наведених даних дозволяє дійти висновку, що за акізитівною мотивацією (ставлення до матеріального благополуччя у житті, до грошей, визначає значущість для індивіда матеріального боку життя, виходить із загальної орієнтації на благополуччя) обидві групи чітко визначилися – існують тільки позитивні або негативні тенденції з явним переважанням позитивних. Це свідчить про суб’єктивну значущість матеріального благополуччя для респондентів обох груп, і підтверджується змістом і місцем актуальної

ідентичності “Матеріальний статус” та проспективної ідентичності “Економічний і майновий статус”.

За пунктом “губрістична мотивація” статистично значущі відмінності між групами визначено як за позитивними, так і за негативними тенденціями (група1: (ВР СіДП) позитивна тенденція 83,33% та негативна тенденція – 16,67%; група 3: (НР СіДП) позитивна тенденція 30,67% та негативна тенденція – 65,33%, відсутність тенденції – 4,00%). Але стосовно губрістичної мотивації (прагнення досконалості, відображає орієнтацію на розвиток, потребу у досягненнях, самовизначенні) привертає увагу, що чітко визначеною стосовно цього є тільки група1 (ВР СіДП) – тільки позитивні або негативні тенденції з явним переважанням позитивних. У групі 3 (НР СіДП) переважають негативні тенденції, наявні позитивні, констатовано і відсутність тенденцій. Тобто, респонденти першої групи є більш вмотивованими щодо особистих зусиль, які потрібно докладати у досягненні успіху в різних сферах життя.

Таким чином, ґрунтуюсь на результатах емпіричного дослідження можна зробити наступні висновки. Між респондентами з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності та респондентами з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності існують значні відмінності у особливостях самоствавлення, самоактуалізації та мотиваційних тенденціях.

Високий рівень розвитку проспективної ідентичності, себто: наявність реалістичних образів “Я-в майбутньому”, чітко усвідомлених та суб’єктивно прийнятих власних ідентичностей у майбутньому, велике розмаїття ідентичностей за їх змістом; у порівнянні з низьким рівнем розвитку проспективної ідентичності, характеризується більш високими показниками соціально-психологічної адаптованості, а саме:

– самоствавлення (модальності: “відкритість”, “відзеркалене самоствавлення”, “самоприйняття” та “самоприв’язаність”); фактори: “Самоповага” та “Аутосимпатія”);

– самоактуалізації (аспекти: “Орієнтація в часі”, “Потреби в пізнанні”, “Автономність”, “Саморозуміння”, “Аутосимпатія”).

– наявність як позитивних (пізнавальна, нормативна, моральна, гурбрістична, прагнення до вищості та індивідуалізації), так і негативних (гедоністична) мотиваційних тенденцій особистості.

Одержані емпіричні дані в цілому підтвердили робоче визначення проспективної ідентичності студентів, яке було сформульоване в результаті теоретичного аналізу проблеми. Отже, підтверджено, що проспективна ідентичність особистості - це динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом “Я-концепції” особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних ролей, соціальних статусів.

Емпіричним шляхом встановлено наявність якісних змін у когнітивному компоненті проспективної ідентичності студентів (назви категорій), а також у суб'єктивній ієрархії виокремлених категорій, що підтверджує її динамічну природу. Вказані зміни обумовлені впливом соціальних, політичних, економічних подій у суспільстві.

Цілісність проспективної ідентичності як когнітивно-афективного утворення визначається її внутрішньою єдністю, що обумовлена властивими їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

Формування проспективної ідентичності представлено як процес і результат створення певного образу та плану реалістичного бажаного майбутнього. У якості когнітивних компонентів для побудови даного конструкту виступає інформація різного ступеню точності, об'єктивності та деталізованості, яку суб'єкт одержує у спілкуванні та діяльності в різних соціальних групах. Самовизначення складають цілісний образ, у якому можна виокремити когнітивні та афективні компоненти.

Питання трансформації темпоральних аспектів ідентичності, якісних змін

у когнітивних, афективних та конативних компонентах ретроспективної, актуальної та проспективної ідентичностей при здійсненні або нездійсненні, послідовному або непослідовному переході, прийнятті або відкиданні, тобто при нескінченному процесі ідентифікування, має стати предметом окремого дослідження.

Уявлення про когнітивно-афективну природу проспективної ідентичності знайшло емпіричне підтвердження у тому, що самовизначення є емоційно забарвленими. У переважній більшості самовизначень наявне позитивне емоційне забарвлення. Деталізація та переважно позитивна емоційна забарвленість смислових конструктів (іноді дуже яскравих) свідчать про їх мотивуючий характер проспективної ідентичності студентів, тобто образи бажаного власного майбутнього здійснюють значний вплив на поведінку особистості. Проспективна ідентичність виступає в якості мети та мотиву для наявних особистісних ресурсів у теперішньому часі, для самовдосконалення та саморозвитку особистості.

Високий рівень складності та диференційованості проспективної ідентичності однозначно позитивно впливає на розвиток і формування соціально-психологічної адаптованості за внутрішнім критерієм, спонукаючи до розвитку потреби у пізнанні, суб'єктності, самоконтролю та системи само ставлення.

Усі відмінності, що були виявлені між групами студентів з високим та низьким рівням складності та диференційованості проспективної ідентичності, окрім загального рівня соціально-психологічної адаптації (шкала "Адаптація" методики СПА), пов'язані з чотирма групами факторів:

– *суб'єктність* (шкала "Інтернальність" методики СПА, шкали "Орієнтація в часі", "Автономність" методики САМОАЛ; "Мотивація індивідуалізації" та "Оптимістична мотивація" методики діагностики полімотиваційних тенденцій в "Я"-концепції особистості);

– потреба у пізнанні (шкала "Потреба у пізнанні" методики САМОАЛ; "Пізнавальна мотивація" методики діагностики полімотиваційних тенденцій в

“Я”-концепції особистості) методики діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості);

– *самоконтроль* (“Гедоністична мотивація”, “Нормативна мотивація”, “Моральна мотивація”, “Губрістична мотивація”);

– *самоствалення* (шкали “Емоційний комфорт” та “Самоприйняття” методики СПА; шкали “Відкритість”, “Віддзеркалене самоствалення”, “Самоприйняття” та “Самоприв’язаність”, фактори “Самоповага” та “Аутосимпатія” методики МДС; шкали “Саморозуміння” та “Аутосимпатія” методики САМОАЛ).

Результати нашого дослідження узгоджуються, зокрема, з теоретичними положеннями Т. М. Титаренко щодо процесуальності ідентифікації. Авторка зазначає, що переставши продукувати опозиційну зі світом діаду, особистість перетворює свою колишню усталену ідентичність на безперервне креативне ідентифікування [193, с. 40]. Високий рівень суб’єктності та самоконтролю, виражена потреба у отриманні нових знань, вказані особливості самоствалення, що пов’язані з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності, у певній мірі забезпечують більш активний перебіг процесів автономізації, діалогування, практикування. Проспективна ідентичність виступає як чинник соціально-психологічної адаптації, визначає напрями соціальної активності суб’єкта, ініціює та підтримує цю активність. Одночасно з цим, при вирішенні різноманітних ситуацій адаптації, що виникають на шляху досягнення проспективної ідентичності, що визначив сам суб’єкт, напрацьовуються певні методи, алгоритми, навички взаємодії із соціальним середовищем. Тобто проспективна ідентичність виступає одним з механізмів соціально-психологічної адаптації. Як зазначає Т. М. Титаренко, цілеспрямованість і суб’єктність також залишаються важливими особистісними характеристиками, хоча їхній зміст набуває нових відтінків під впливом безперервного взаємоналаштування особистості і соціуму, особистості і навколишнього світу [193, с. 43], що, по суті, і складає сутність процесу

соціально-психологічної адаптації.

Презентована перспективна ідентичність на шляху досягнення може суттєво змінитися, трансформуватися, бути взагалі відкинutoю або заміненою на іншу (інші), але винайдені і сформовані особистістю способи взаємодії з соціальною дійсністю залишаються частиною її соціального досвіду.

У свою чергу, розширення репертуару можливостей і засобів соціально-психологічної адаптації вносить корективи у когнітивні та афективні компоненти перспективної ідентичності завдяки механізмам соціальної і особистісної рефлексії.

Таким чином, перспективна ідентичність може розглядатися як чинник та механізм соціально-психологічної адаптації студентів.

Висновки до третього розділу

1. На основі аналізу емпіричних даних виокремлено 21 категорію актуальних ідентичностей студентів і 17 категорій перспективної ідентичності. У загальному відсотковому розподілі усі зазначені категорії розділяються на дві великі групи: особистісні конструкти і соціальні. При цьому останні превалюють над особистісними як у структурі актуальної ідентичності, так і в структурі перспективної ідентичності студентів.

2. Провідними актуальними ідентичностями студентів є наступні: “Особистісні якості”, “Сім’я”, “Характеристики і ролі у спілкуванні”, “Гендерна ідентичність”, “Студентство”, “Етнічна ідентичність”, “Людина”.

Провідними перспективними ідентичностями є наступні: “Сім’я” (“Родительська сім’я”, “Власна сім’я”), “Професійні ролі і статуси”, “Економічний і майновий статус”, “Особистісні якості”, “Громадянство”.

3. Виявлено динаміку у структурі актуальної ідентичності студентів. За результатами досліджень 2006 та 2014 років статистично значущі відмінності зафіксовано між трьома провідними категоріями: “Особистісні якості” (зменшення кількості самовизначень), “Родительська сім’я” (збільшення

кількості самовизначень), “Етнічна ідентичність” (збільшення кількості самовизначень), та категоріями: “Громадянство” (збільшення кількості самовизначень), “Метафоричні визначення” (зменшення кількості самовизначень).

Статистично значущі відмінності виявлено також між чотирма провідними категоріями проспективної ідентичності студентів: “Родительська сім’я” (збільшення кількості самовизначень), “Власна сім’я” (зменшення кількості самовизначень), “Професійні ролі і статуси” (збільшення кількості самовизначень), “Особистісні якості” (зменшення кількості самовизначень), “Громадянство” (збільшення кількості самовизначень) та категоріями “Етнічна ідентичність” (збільшення кількості самовизначень) і “Політична ідентичність” (збільшення кількості самовизначень). Такі зміни обумовлені впливом суспільно-політичних подій в країні в останні роки.

4. Виявлено три рівні складності та диференційованості проспективної ідентичності у студентів: високий, середній, низький.

За визначеними емпіричними референтами дослідження (рівень соціально-психологічної адаптації, модальності самоствавлення, особливості самоактуалізації, мотиваційні тенденції особистості) констатовано статистично значущі відмінності – у респондентів з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності рівень соціально-психологічної адаптованості є вищим.

5. Усі відмінності, що були виявлені між групами студентів з високим та низькими рівнями складності та диференційованості проспективної ідентичності пов’язані з чотирма групами факторів: суб’єктністю, потребою у пізнанні, системами самоконтролю та самоствавлення.

Студенти з високим рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності порівняно із студентами з низьким рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності характеризуються значно вищим рівнем соціально-психологічної адаптації, виявляють більшу соціальну активність – здобувають соціальний досвід у

різних видах діяльності та спілкування, з більшою довірою ставляться до себе, усвідомлюють власну особистість як цілісну та унікальну, мають менше самообмежень у діяльності та спілкуванні, відрізняються вищим рівнем емоційного комфорту та суб'єктивного контролю над подіями і ситуаціями власного життя.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми психологічного змісту та значення проспективної ідентичності як чинника та психологічного механізму соціально-психологічної адаптації студентської молоді. Отримані результати дозволяють оптимізувати психологічний супровід навчально-виховного процесу в аспекті формування у студентів навичок життєвого планування та самоконструювання в особистісному та професійному плані. Теоретичний аналіз проблеми та її емпіричне дослідження дають підстави зробити наступні висновки:

1. Соціально-психологічна адаптація розглядається як процес встановлення відповідності між потребами, цілями і намірами особистості та вимогами соціального оточення. Соціально-психологічна адаптованість - це стан відносної відповідності між індивідуальними потребами, намірами, можливостями, і ролями особистості, з одного боку, та суспільними вимогами, настановами, рольовими очікуваннями, правилами і традиціями – з другого.

Механізм соціально-психологічної адаптації розглядається як сукупність засобів, що забезпечують встановлення рівноваги в системі “суб’єкт адаптації – соціальне середовище”. Розгляд механізмів соціально-психологічної адаптації у студентському віці має здійснюватися з урахуванням вікових особливостей, соціальної ситуації розвитку та основних завдань студентського віку як окремого вікового періоду.

2. Проспективна ідентичність – це динамічне, цілісне когнітивно-афективне утворення, що є компонентом “Я”-концепції особистості та представлено системою уявно-вірогіднісних смислових конструктів суб'єкта, які віднесені ним у власне майбутнє і є сукупністю рис, особистісних якостей, соціальних ролей, соціальних статусів. Проспективна ідентичність є інтегральною характеристикою особистості, має множинну й мінливу природу,

є результатом усвідомлення суб'єктом власної своєрідності та самовизначення в соціальному середовищі. Проспективна ідентичність формується в процесах взаємодії суб'єкта з соціальним середовищем і має різне змістовне наповнення залежно від індивідуальних особливостей суб'єкта та його соціокультурного оточення.

Проспективна ідентичність є основою для самоконструювання та побудови свого життєвого шляху.

3. Стан соціально-психологічної адаптованості може бути оцінений відповідно до вимог середовища (зовнішній критерій – пристосованість, відповідність вимогам середовища) або потреб індивіда (внутрішній критерій – загальне психологічне благополуччя, соціальне самопочуття). Адекватними емпіричними референтами адаптованості є: кількісні та якісні параметри ідентичності студентів, рівень їх соціально-психологічної адаптації, модальності самоставлення, особливості самоактуалізації, мотиваційні тенденції особистості.

Для зменшення впливу суб'єктивних індивідуальних відмінностей, що пов'язані з рівнем когнітивної складності та особливостями семантичного простору респондентів, доцільно застосовувати “коефіцієнт проспективності”. Коефіцієнт проспективності – це узагальнюючий показник складності і диференційованості структури проспективної ідентичності, він є відношенням кількості проспективних ідентичностей до кількості актуальних ідентичностей особистості.

4. Смыслові конструкти, що складають актуальну і проспективну ідентичності студентів, розділяються на дві великі групи: особистісні конструкти і соціальні. При цьому останні превалюють над особистісними, що пояснюється особливостями соціальної ситуації розвитку студентів, а саме необхідністю завершення одного етапу життя (навчання) та переходу до наступного – самостійне доросле життя.

У результаті порівняння провідних актуальних і проспективних ідентичностей студентів виявлено суттєві розбіжності. Для актуальних

ідентичностей найбільш характерними ознаками є приналежність до певної соціальної групи, особистісні якості, гендер, а для проспективної ідентичності провідними категоріями є професійні ролі і статуси, економічний і майновий статус, сім'я, громадянство. Ці розбіжності обумовлені необхідністю самовизначення, набуття соціальних якостей дорослої людини. Названі когнітивно-афективні конструкти виконують мотивуючу функцію щодо різних видів соціальної активності студентів.

На актуальну і проспективну ідентичності студентів істотно впливають фактори соціального середовища, зокрема, суспільно-політичні події. В умовах соціальної кризи та соціальної нестабільності у структурі актуальної ідентичності студентів відбуваються зміни, суть яких полягає у збільшенні суб'єктивної значущості родинних зв'язків (родительська сім'я виконує функцію емоційного ресурсу, формування відчуття захищеності і стабільності), етнічної приналежності (яка презентується як належність до політичної нації) і власне громадянства. Самовизначення, які стосуються особистісних якостей, а тим більше метафоричних визначень, набувають другорядного значення.

Визначені особливості динаміки актуальної ідентичності в цілому є притаманними і проспективній ідентичності студентів. Найбільш вагома відмінність полягає у зменшенні ваги категорії «Власна сім'я», що свідчить про наявність суб'єктивної складності у побудові шлюбно-сімейних стратегій в умовах соціальної нестабільності.

5. Встановлено пряму позитивну залежність між рівнем складності та диференційованості проспективної ідентичності студентів і рівнем соціально-психологічної адаптованості студентів за внутрішнім критерієм.

Проспективна ідентичність як когнітивно-афективне утворення ініціює та підтримує соціальну активність суб'єкта. Когнітивні компоненти визначають зміст і напрями цієї активності, складають основу цілепокладання. Афективні компоненти обумовлюють емоційне забарвлення соціальної активності, визначають рівень мотивації суб'єкта. Високий рівень соціальної активності реалізується через збільшення інтенсивності, кількості соціальних об'єктів,

форм і засобів соціальної взаємодії, що приводить до набуття особистістю соціального досвіду, навичок соціальної взаємодії, формування соціальних компетенцій. Останні обумовлюють підвищення рівня соціально-психологічної адаптованості. Набуті у різноманітних формах соціальної активності навички, досвід, компетенції забезпечують адаптацію до нових, швидкоплинних процесів у оточуючій соціальній дійсності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні цілісної моделі темпоральних аспектів ідентичності: ретроспективна, актуальна, проспективна; виявленні зв'язку темпоральних аспектів ідентичності як з процесами соціально-психологічної адаптації, так і з процесами побудови особистістю життєвих стратегій, життєвих планів, життєвого шляху в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Субъект и субъектность: проблема определения качеств / К. А. Абульханова // Развитие психологии в системе комплексного человекознания: Ч. 1 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М. : Институт психологии РАН, 2012. – С. 49 – 62.
2. Абульханова К. А. Проблема соотношения личности, индивидуальности, субъекта / К. А. Абульханова // Современная личность: Психологические исследования / Отв. ред. М. И. Воловикова, Н. Е. Харламенкова. – М. : ИП РАН, 2012. – С. 17-35.
3. Адаптація дітей (учнів/студентів) до навчально-виховного процесу / наук. ред. В. Г. Панок ; авт.кол. Н. В. Сосновенко, А. І. Тінякова. – [Вид. 2-е, виправ. та доп.]. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – 112 с.
4. Акиндинова И. А. Особенности самоактуализации личности в профессиях различного уровня социального престижа : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.11 / Акиндинова Ирина Александровна. – СПб, 2000. – 156 с.
5. Акімова Л. Н. Гендерні стереотипи і гендерна ідентичність особистості / Л. Н. Акімова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2012. – Вип. 15. – С. 28 – 38.
6. Аксенова Н. М. Личностные характеристики эго-идентичности как фактор профессионального самоопределения студентов в ВУЗе : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Аксенова Наталья Михайловна. – Кемерово, 2004. – 137 с.
7. Ананьев Б. Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания // Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды : в 2 т. / Под ред. А. А. Бодалева, Л. Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1980– . – Т. 2. – 1980. – С. 9 – 102.
8. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. –

М. ; Воронеж : Институт практической психологии, МОДЭК, 1996. – 384 с.

9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : [Текст] / Б. Г. Ананьев. – [3-е изд.]. – СПб. [и др.] : ПИТЕР, 2010. – 282 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).

10. Андреева Д. А. Проблемы адаптации студентов / Д. А. Андреева // Молодежь и образование. – М. : Высшая школа, 1972. – С. 194 – 203.

11. Андреева Г. М. Конструирование образа социального мира в условиях социальной нестабильности / Г. М. Андреева // Социальная психология в трудах отечественных психологов : [хрестоматия] / сост. и общ. ред. А. Л. Свенцицкий. – СПб.: Питер, 2000. – С. 315- 337.

12. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект пресс, 1998. – 368 с.

13. Анисимова О. М. Самооценка в структуре личности студента : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05. “Социальная психология” / О. М. Анисимова. – М., 1984. – 17 с.

14. Анциферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и “техники” её бытия / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1993. – № 2. – С. 3 – 16.

15. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева ; под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука ; Смысл, 1999. – 350 с.

16. Асмолов А. Г. Психология личности : [Учеб.] / А. Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.

17. Ахмедханов А. М. Влияние самооценки на характер межличностных отношений в студенческой группе : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / А. М. Ахмедханов. – М., 1983. – 15 с.

18. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1 – С. 92 – 100.

19. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман ; пер. с англ. С. А. Комарова, под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

20. Белинская Е. Временные аспекты Я-концепции: проспективная идентичность подростка / Е. Белинская, И. Куликова // Социально-психологические проблемы формирования социальной идентичности. – М. : ЦСО РАО, 2000. – С. 40 – 46.

21. Белинская Е. П. Временные аспекты «Я»-концепции и идентичности : [Хрестоматия] / Е. П. Белинская // Идентичность : [хрестоматия] / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психол.-соц. ин-т; 2003. – С. 6 – 20.

22. Белинская Е. П. Социальная психология личности [Текст] : [учеб. пособ.] / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 301 с.

23. Белинская Е. П. Представления подростков о своем социальном будущем [Текст] / Е. П. Белинская, И. В. Куликова // Мир психологии. – 2000. – № 4. – С.135 – 147.

24. Белобрыкина О. А. Влияние социального окружения на развитие самооценки старших школьников / А. О. Белобрыкина // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 31 – 38

25. Белопольская Н. Л. Половозрастная идентификация. Методика исследования детского самосознания / Н. Л. Белопольская. – [Изд. 3-е, испр.]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 24 с. – (Психологический инструментарий)

26. Бергман П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергман, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – М. : Московский философский фонд “Academia-Центр” ; “МЕДИУМ”, 1995. – 336 с.

27. Бичко О. Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської молоді [Текст]: етнопсихологія / О. Бичко // Соціальна психологія. – 2004. – № 3. – С. 72 – 81

28. Бичко О. В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / О. В. Бичко ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2004. – 20 с.

29. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей /

Д. Б. Богоявленская. – М. : Академия, 2002. – 320 с.

30. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1969-1978.

31. Борисенко О. І. Психологічна адаптація слухачів-іноземців підготовчого факультету вищого медичного закладу освіти : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.02 / Борисенко Олександр Іванович. – Вінниця, 2000. – 244 с.

32. Борисова О. А. Ускользящая идентичность или анализ категории “Идентичность” в рамках структурно-конструктивистского подхода / О. А. Борисова // Вестник Удмуртского университета: социология и философия. – 2009. – № 3. – С. 141 – 146.

33. Бочарова Е. Е. Конструирование образа будущего учащейся молодежью как аспект их социального самоопределения / Е. Е. Бочарова // Известия Саратовского университета. – 2010. – Т.10, Вып. 3. – С. 68 – 73.

34. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3 – 19.

35. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование) / Б. С. Братусь. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Серия: Этика).

36. Бруннер Е. Ю. Методика изучения статусов профессиональной идентичности [Электронный ресурс] / Е. Ю. Бруннер. – 2010. – режим доступа: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/cv/223-prof-ident>.

37. Бублик М. М. Особенности этнической идентичности молодежи в образовательной среде: психосемантический подход к исследованию / М. М. Бублик, Ю. О. Севостьянов // Известия Волгоградского гос. пед. ун-та. 2011. – Т. 55, № 1. – С. 119 – 124

38. Бублик М. М. Применение вербального и невербального семантического дифференциала в исследовании этнической идентичности молодежи многонационального региона / М. М. Бублик // Известия Волгоградского гос. пед. ун-та. – 2013. – № 5 (80). – С. 124 – 126

39. Буланова-Топоркова М. В. Педагогика и психология высшей школы : [учеб. пособие] / М. В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. –

544 с.

40. Бурлачук Л. Ф. Словарь – справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2003. – 528 с.

41. Валиуллина Г. Г. Возрастно-половые особенности развития профессионального мышления студентов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 “Психология развития, акмеология” / Г. Г. Валиуллина. – Астрахань, 2007. – 27 с.

42. Васильченко О. М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз : [монографія] / Ольга Миколаївна Васильченко. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 556 с.

43. Васильченко О. М. Роль етнічної ідентичності в соціальній адаптації молоді / О. М. Васильченко // Вісник Харк. держ. ун-ту. – Харків, 2001. – № 568. – С. 29 – 31. – (серія: Психологія).

44. Васильченко О. М. Сімейна ідентичність в структурі ідентифікаційної матриці молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : 2001. – Т. III, Ч. 3. – С. 27 – 31.

45. Васютинський В. О. Психологічна структура соціальної ідентичності російськомовних жителів України / В. О. Васютинський // Психологічні перспективи. – 2010. – Вип. 16. – С. 12 – 18.

46. Васютинський В. О. Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції / В. О. Васютинський // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ: Серія психологічна. – 2008. – Вип. 1. – С. 37 – 44.

47. Викторова В. С. Об адаптации студентов-первокурсников в педагогическом ВУЗе / В. С. Викторова // Пути совершенствования профессиональной направленности в педагогическом ВУЗе: студент как предмет познания и воспитания / Ред. В. П. Чубуков. – Саратов : СарГПИ, 1975. – С. 34 – 39.

48. Вилицкас Г. К. Самооценка несовершеннолетних правонарушителей / Г. К. Вилицкас, Ю. Б. Гиппенрейтер // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 45

– 62.

49. Виттенберг Е. В. Социально-психологические факторы адаптации к социальным и культурным изменениям : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Виттенберг Евпраксия Всеволодовна. – СПб, 1994. – 190 с.

50. Волков Б. С. Психология юности и молодости : [Учеб. пособие] / Б. С. Волков. – М. : Академический проект ; Трикста, 2006. – 256 с.

51. Газизулин А. Т. Специфика самоотношения у молодежи, обучающейся в высших учебных заведениях : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец 19.00.11. “Психология личности” / А. Т. Газизулин. – М., 1999. – 13 с.

52. Ганеева Е. И. Проблемная социальная идентичность: сущность и условия формирования / Е. И. Ганеева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – № 1 (9). – С. 39 – 45. – (Серия: Социальные науки. Социология и социальная работа).

53. Гапонова С. А. Сравнительный анализ различных форм квалификационных испытаний (психологический аспект) / С. А. Гапонова // Психологическая наука и образование [Электронный ресурс]. – 2004. – № 3. – С. 60 – 67. – Режим доступа до журн. : http://www.PsyJournals.ru/files/1180/psyedu_2004...Gaponova.pdf.

54. Головаха Є. Показники стилю життя особистості / Є. Головаха, Н. Паніна // Життєтворчість особистості: концепція, досвід, проблеми : наук.-метод. зб. / За ред. І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – Запоріжжя : Центріон, 2006. – С. 52-61.

55. Головаха Є. І. Мистецтво життєтворчості особистості: Т. 1 / Є. І. Головаха, О. О. Кроник. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 227 – 237.

56. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”, 1997. – 154 с.

57. Горностай П. П. Групова ідентичність як предмет психології малих груп / П. П. Горностай // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – 2010. –

Вип. 24 (27). – С. 105 – 113.

58. Гринфельд И. Л. Динамика процесса формирования социокультурной идентичности в подростковом возрасте : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Гринфельд Ирина Львовна. – М., 2013. – 165с.

59. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 367 с.

60. Дмитриева Н. В. Влияние рефлексии на становление идентичности личности / Н. В. Дмитриева, С. А. Дроздова // Мир науки, культуры, образования. – 2010. – № 2 (21). – С. 71 – 75.

61. Дмитриева Н. В. Разработка и психометрический анализ методики диагностики аддиктивной идентичности / Н. В. Дмитриева, Ю. М. Перевозкина, С. Б. Перевозкин, Н. А. Самойлик // Сибирский психологический журнал. – 2013. – № 48. – С. 14-17

62. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд ; пер. с англ. О. Гатановой. – СПб. : Речь, 2010. – 352 с.

63. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. ; СПб : Питер, 2006. – 204 с.

64. Иванова Н. Л. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности / Н. Л. Иванова, Е. В. Кулаева // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 106 – 116.

65. Иванова Н. Л. Самоопределение личности в бизнесе: проблемы и модели исследования / Н. Л. Иванова // Психология. – 2011. – № 2. – С. 28 – 39.

66. Иванова Н. Л. Социальная идентичность в исследовании организаций / Н. Л. Иванова, Т. Мортон // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 3. – С. 89 – 102.

67. Иванова Н. Л. Социальная идентичность: теория и практика / Н. Л. Иванова, Т. В. Румянцева. – М. : СГУ, 2009. – 456 с.

68. Ішук О. В. Усвідомлення ідентичності як чинник успішної соціалізації / О. В. Ішук // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана

Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 12. – С. 449 – 458.

69. Калитеевская В. Р. Парадоксальная социометрия как метод позитивной дезинтеграции самооотношения / В. Р. Калитеевская // Консультативная психология и психотерапия. – 1994. – № 3. – С. 195 – 200.

70. Карнилова А. П. Диагностика регулятивной функции самосознания / А. П. Карнилова // Психологических журнал. – 1995. – Т. 16., № 1. – С. 107 – 114.

71. Кириллов Л. А. Особенности самосознания лиц с акцентуацией характера : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Л. А. Кириллов. – М., 1992. – 22 с.

72. Кирсанов В. М. Динамика и соотношение мотивационно-потребностных характеристик в структуре личностных свойств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / В. М. Кирсанов. – Екатеринбург, 2004 – 24 с.

73. Ключко В. Е. Самореализация личности: системный взгляд / В. Е. Ключко, Э. В. Галажинский ; под ред. Г. В. Залевского. – Томск : Томский университет, 1999. – 154 с.

74. Колызаева Н. Г. Формирование адаптивных характеристик личности у студентов в начальном периоде обучения : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Колызаева Наталия Геннадиевна. – Л., 1989. – 243 с.

75. Кон И.С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.

76. Кон И. С. В поисках себя: личность и её самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 336 с.

77. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 256 с.

78. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 22 – 34.

79. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – [Изд.2, испр. и доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2011. – 320 с.

80. Корепанова Е. В. Психологическое сопровождение адаптации первокурсников в диаде “преподаватель – студент” : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 “ Психология развития, акмеология” / Е. В. Корепанова. – Тамбов, 2003. – 23 с.

81. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. –Симферополь : Доля, 2002. – 255 с.

82. Краєва О. А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості / О. А. Краєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2010. – Вип. 7. – С. 310 – 321.

83. Красильников И. А. Социально-психологическая адаптация личности и стратегии разрешения внутренних конфликтов / И. А. Красильников, В. В. Константинов // Известия Самарского науч. центра РАН. – 2009. – Т. 11, № 4 (4). – С. 932 – 937.

84. Кроник А. А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : дис. в виде науч. докл. ... доктор психол. наук : 19.00.01 / Кроник Александр Александрович. – М., 1994. – 71 с.

85. Крылов А. Н. Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самосознание индивида / А. Н. Крылова. – М. : НИБ, 2010. – 272 с.

86. Кузьміна І. П. Професійна ідентичність майбутніх фахівців / І. П. Кузьміна // Вісник НТУУ “КПІ”: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – Вип. 1. – С. 102 – 106.

87. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартлэнд // Современная зарубежная социальная психология : [Тексты] / Под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской.-М. : МГУ, 1984. – С. 180 – 187.

88. Кушнерова О. Ф. Специфика социально-психологической адаптации

студентов первого курса к обучению в ВУЗе / О. Ф. Кушнерова, Ю. Ю. Кушнерова // Фундаментальные исследования. Психологические науки. – 2013. – № 10. – с. 213 – 217.

89. Лаврухина Е. А. Социальные спрос и заказ в образовании / Е. А. Лаврухина // Гражданское общество как политический феномен : Доклады конгресса (Екатеринбург, 7–11 июня 1999 г.). – Екатеринбург, 1999, С. 87 – 107.

90. Лагереv В. В. Адаптация студентов к условиям обучения в техническом вузе и особенности организации учебно-воспитательного процесса с первокурсниками / В. В. Лагереv. – М. : НИИВО, 1991. – 48 с.

91. Лапкин М. М. Мотивация учебной деятельности и успешность обучения студентов ВУЗов / М. М. Лапкин, Н. В. Яковлева // Психологический журнал – 1996. – Т. 17, № 4. – С. 134 – 141

92. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).

93. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – [2-е, испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.

94. Леонтьев Д. А. Самоактуализация как движущая сила личностного развития: историко-критический анализ [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – режим доступа к статье: <http://www.tl.smysl.ru/SACT5.doc>

95. Липкина А. И. Критичность и самооценка в учебной деятельности / А. И. Липкина, Л. А. Рыбак. – М. : Просвещение, 1968. – 142 с.

96. Листвина Е. В. Временные модусы социальной идентичности / Е. В. Листвина, Н. А. Тельнова // Известия Саратовского университета: Философия. Психология. Педагогика. – 2011. – Т. 11, Вып. 4. – С. 17 – 20.

97. Лист Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи від 07.10.2014 р. №113 “Про виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 30.12.2009 року №1248 «Про покращання соціально-педагогічного і психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах III-VI рівнів акредитації»”.

98. Мадорская С. М. Проблема социальной адаптации студентов к учебному процессу (конкретно-социологический анализ) : дис. ... кандидат филос. наук : 09.00.11 / Мадорская Светлана Михайловна. – Минск, 1986. – 239 с.

99. Максименко С. Д. Генетико-психологічні проблеми становлення особистості / С. Д. Максименко // Психологічні чинники самодетермінації особистості у освітньому просторі : [колективна монографія] / [С. Д. Максименко, Г. В. Куценко-Лада, Н. В. Пророк та ін.]; за ред. С. Д. Максименка. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 10 – 69.

100. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури : [Навч. посібник для вищої школи] / С. Д. Максименко. – К. : Наукова думка, 1998. – 226.

101. Мамедов А. М. Особенности реакции студентов младших курсов на воздействие комплекса факторов, связанных с обучением в ВУЗе / А. М. Мамедов, А. М. Мамедов // Вопросы гигиены и состояния здоровья студентов ВУЗов : сб. науч. тр. / ред. А. З. Белоусов. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 155 – 156.

102. Маркус Х. Возможные “Я”: посредники между мотивацией и Я-концепцией [Электронный ресурс] / Х. Маркус, П. Нуриус – 1987. – Режим доступа: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/markus.htm>

103. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; пер. с англ. О. О. Чистякова. – М. : Рефл-бук, 1997. – 304 с.

104. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Моск. ун-т, 1982. – С. 63 – 69.

105. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; пер. с англ. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с. – (Серия “Мастера психологии”)

106. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу // Вестник МГУ : Философия. – 1991. – № 3. – С. 66-75.

107. Мельникова Н. Н. Стратегии поведения в процессе социально-психологической адаптации : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Мельникова Наталья Николаевна. – СПб., 1999. – 194 с.

108. Методологические и методические проблемы контент-анализа: Вып. 1 – 2 / Отв. ред. А. Г. Здравомыслов. – М., Л. : ИСИ АН СССР, 1973. – 202 с.
109. Микляева А. В. Структура социальной идентичности личности: возрастная динамика / А. В. Микляева, П. В. Румянцева // Вестник ТГПУ. – 2009. – Вып. 5 (83). – С. 129 – 133.
110. Мильковская И. Ю. Педагогические условия адаптации первокурсников в образовательном процессе высшей школы / И. Ю. Мильковская. – Волгоград : Волгогр. гос. ун-т, 2007. – 123 с.
111. Минюрова С. А. Особенности перспективной идентичности при жизненном самоопределении выпускников ВУЗа [Текст] / С. А. Минюрова, Л. Л. Плеханова // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 52 – 58. – (Психология в высшей школе).
112. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підруч.] / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с
113. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1, № 2. – С. 3 – 19, С. 4-20.
114. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности / А. А. Налчаджян. – Ереван : АН Армении, 1988. – 262с.
115. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : [підруч.] /Л. А. Найдьонова ; НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 244 с.
116. Никишина В. Б. Методика исследования личностной идентичности: методология и технология стандартизации / В. Б. Никишина, Е. А. Петраш // Науч. ведомости Белгородского гос. ун-та : Гуманитарные науки. – 2014. – Т. 21, № 6 (177). – С. 254 – 261.
117. Овчинникова Ю. Г. К проблеме кризиса идентичности / Ю. Г. Овчинникова // Вестник Московского университета : Психология. – 2000. – № 2. – С. 84 – 89.
118. Ожигова Л. Н. Гендерная идентичность личности и смысловые

механізми її реалізації : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Ожигова Людмила Николаевна. – Краснодар, 2006. – 431 с.

119. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : [Навч. посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 446 с.

120. Острова В. Д. Актуальні проблеми сучасної студентської молоді як можливі фактори соціально-психологічної дезадаптації./ В. Д. Острова // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка. – 2010. – Т.7, вип. 23. – С. 163 – 167

121. Островая В. Д. Идентичность личности как компонент социально-психологической адаптации студенчества / Виктория Дмитриевна Островая // Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований : Материалы IV междунар. науч.-практ. конф. (4-5 авг. 2014 г., North Charleston, USA) / н.-и. ц. «Академический». – North Charleston, SC, USA, 2014. – С. 121–129.

122. Острова В. Д. Особливості полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості / В. Д. Острова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2007. – Т. 7, Вип. 13. – С. 113 – 118

123. Острова В. Д. Особливості соціальної ідентичності сучасної студентської молоді / В. Д. Острова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2006. – Т. 7, Вип. 8. – С. 363 – 370

124. Острова В. Д. Особливості структури ідентичності як чинник соціальної адаптації сучасної студентської молоді / В. Д. Острова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2006. – Т. 7, Вип. 9. – С. 283 – 290.

125. Острова В. Д. Суб’єктивні аспекти сприйняття якості життя у структурі соціальної адаптації сучасної студентської молоді / В. Д. Острова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. 7, Вип. 15. – С. 227 –

232.

126. Острова В. Д. Темпоральні параметри ідентичності студентства / Вікторія Дмитрівна Острова // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. – 2014. – № 1. – С. 56 – 63. – (серія “Психологічні науки”).

127. Острова В. Д. Часові аспекти самоідентифікації студентської молоді / В. Д. Острова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського нац. ун-ту / за ред. В. В. Третьяченко. – Луганськ : СНУ ім. Даля, 2006. – № 3 (14). – С. 190 – 195

128. Островая В. Д. Особенности проспективной идентичности студентов в 2006 и 2014 годах: сравнительный анализ [Электронный ресурс] / В. Д. Островая // Universum: психология и образование. – 2015. – № 8 (18). – С. 81 – 92. – (Серия: Социальная психология). – Режим доступа до журн.: [https://docs.google.com/viewer?url=http://7universum.com/pdf/psy/8\(18\)/Ostrovaya.pdf](https://docs.google.com/viewer?url=http://7universum.com/pdf/psy/8(18)/Ostrovaya.pdf)

129. Ошуркова Н. А. Динамика социально-психологической адаптации : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Ошуркова Наталья Александровна. – М., 1995. – 192 с.

130. Панок В. Г. Особливості особистісної адаптації студентів ВНЗ до стресу / В. Г. Панок // Соціально-психологічна профілактика стресів та стресових розладів в учнів і студентів : [Навч.-метод. посіб.] / За ред. В. Г. Панка, І. І. Цушка. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 164 с. – С.100 – 127.

131. Панок В. Г. Психологічна служба : [навч. посіб.] / В. Г. Панок. – [2-е вид., стер.]. – Кам'янець-Подольський : Рута, 2013. – 328 с.

132. Панок В. Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) / В. Г. Панок, В. Д. Острова. – К. : Освіта України, 2010. – 230 с.

133. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : [монографія] / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006 – 280 с.

134. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношений / С. Р. Пантелеев. – М. : Смысл, 1993. – 32 с.

135. Патырбаева К. В. Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты : [кол. монография] / [К. В. Патырбаева, В. В. Козлов, Е. Ю. Мазур и др.]. – Пермь. : Перм. гос. нац. иссл. ун-т., 2012. – 250 с.

136. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания (практикум по гештальт-терапии) / Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмен ; пер. с англ. М. П. Гиль-Эсте. – М. : Гиль-Эстель, 1993 – 240 с.

137. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”)

138. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский ; Российский открытый университет. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.

139. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже ; пер. с фр. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с. – Доп. тит. л. фр., англ. – Библиогр. : с. 646-659.

140. Пов'якель Н. І. Психотехнології саморегуляції професійного мислення психолога-практика та його розвитку / Н. І. Пов'якель // Технології інтелектуальної діяльності : тези доповідей Міждисциплін. наук.-практ. конф. (Київ, 10-11 лют. 2009 р.) [Електронний ресурс] / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2009. – Режим доступу до статті: <http://newlearning.org.ua/content/konferenciya-tehnologiyi-intelektualnoyi-diyalnosti-lyutiy-2009>.

141. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : [Навч. посібник для магістрантів і аспірантів] / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.

142. Портнова Ю. М. Формирование позитивного самоотношения студентов посредством психологического воздействия : автореф. дис. на сосискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая психология” / Ю. М. Портнова. – Нижний Новгород, 2008. – 26 с.

143. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособ.] / Ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Бахрах, 1998. – 760 с.

144. Простяков А.И., Бочкарева Н.В., Прокофьева Г.В. К вопросу применения методики диагностики социально-психологической адаптации на практике // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – № 1 – С. 83-84

145. Профілактика ризикованої поведінки в учнівському і студентському середовищі: методичні рекомендації / За ред. В. Г. Панка. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 252 с.

146. Психология человека от рождения до смерти / Под ред. А. А. Реан. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”)

147. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.] ; за наук. ред. П. П. Горностая ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.

148. Пыжински Т. Роль Я-сфокусированного внимания в развитии, поддержании и усилении депрессии [Электронный ресурс] / Т. Пыжински, Дж. Гринберг. – Режим доступа : <http://www.nsu.ru/psycMntemet/bits/depress.htm#pl>

149. Развитие системы образования в Украине в 1995-2004 годах : Национальный доклад / К. М. Левковский, В. Л. Петренко, П. Б. Полянский, М. А. Присенко. – К. : Освіта України, 2005 . – 88 с. : ил. – На рус. яз.

150. Райгородский Д. Я. Психология личности : Т. 1 : [Хрестоматия] / Ред.-состав. Д. Я. Райгородский. – Самара : Бахрах, 1990. – 544 с.

151. Раусте фон Врихт М. Л. Образ “Я” как подструктура личности / М. Л. Раусте фон Врихт // Проблемы психологии личности / отв. ред. Е. В. Шорохова, О. И. Зотова. – М. : Наука, 1982. – С. 104 – 111.

152. Реан А. А. Концепция локуса контроля и проблема личностной зрелости / А. А. Реан // Теоретические и прикладные вопросы психологии : материалы юбил. конф. “Ананьевские чтения – 97” / Под ред. А. А. Крылова. – СПб., 1997. – Вып. 3, Ч. 1. – С. 367 – 375.

153. Реан А. А. К проблеме социальной адаптации личности / А. А. Реан // Вестник СПбГУ. – 1995. – Вып. 3, № 20 – С. 74 – 79. – (Серия 12. Психология.

Социология. Педагогика).

154. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.

155. Реан А. А. Социальная педагогическая психология : [Учеб. пособ. для психологов и педагогов] / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : ПИТЕР, 1999. – 416 с. – (Серия: Мастера психологии).

156. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.

157. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс ; пер. с англ. В. В. Лях, А. П. Хомик. – М. ; К. : Рефл-бук ; Ваклер, 1997. – 320 с.

158. Роджерс К. О становлении личности: психотерапия глазами психотерапевта / К. Роджерс ; пер. М. М. Исениной ; под ред. д. психол. н. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс, 1994. – 252 с.

159. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.

160. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.

161. Романовская Е. В. Идентичность как социальный феномен / Е. В. Романовская // Известия Саратовского университета: Философия. Психология. Педагогика – 2012. – Т. 12., Вып. 4. – С. 34 – 37.

162. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.

163. Русалов В. М. О представленности типов психической деятельности в различных моделях темперамента / В. М. Русалов, И. Н. Трофимова // Психологический журнал. – 2011. – № 3. – С. 74 – 84.

164. Русалов В. М. Темперамент в структуре индивидуальности человека: дифференциально-психофизиологические и психологические исследования / В. М. Русалов. – М. : ИП РАН, 2012. – 528 с.

165. Русалов В. М. Характерологические особенности и школьные интересы

у подростков / В. М. Русалов, Н. А. Велумян // Вопросы психологии. – 2012. – № 3. – С. 12 – 21.

166. Саари С. Опосредование стрессовых факторов через внутриличностные факторы / С. Саари // Психология личности и образ жизни / Под ред. Е. В. Шороховой и др. – М. : Наука, 1987. – С.59 –62.

167. Савотина Н. А. Социальная адаптация личности в условиях студенческой среды : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Савотина Наталья Анатольевна. – М., 2004. – 212 с.

168. Салахутдинова Е. С. Педагогическое сопровождение адаптации студентов в учебной группе : дис. ... на соискание учен. степени кандидата педагог. наук : 13.00.01 / Салахутдинова Елена Сергеевна. – Кострома, 2014. – 258 с.

169. Санникова О. П. Адаптивность личности : [монография] / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

170. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 187 с.

171. Свириденко А. М. Общая и профессиональная психология : [Учеб. пособ.] / А. М. Свириденко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 382 с.

172. Сергеева С. В. Основные направления педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников к образовательному процессу ВУЗа / С. В. Сергеева, О. А. Воскресасенко // Известия высших учебных заведений : Поволжский регион. – 2008. – № 3. – С. 137 – 144. – (Серия: Гуманитарные науки. Педагогика).

173. Сергиенко Е. А. Контроль поведения как субъектная регуляция / Е. А. Сергиенко, Г. А. Виленская, Ю. В. Ковалева. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – 352 с. – (Серия: Экспериментальные исследования).

174. Сердюк Л. З. Мотивація навчання студентів з обмеженими можливостями в інтегрованих групах / Л. З. Сердюк // Зб. наук. праць Бердянського держ. педагог. ун-ту / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [редкол. : В. В. Крижко та ін.]. – Бердянськ : БДПУ, 2005. – № 2. – С. 201

- 206. – (Серія: Психологічні науки).

175. Серeda Т. В. Особенности характеристик общения в процессе адаптации к стресс-факторам учебного процесса : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Серeda Татьяна Владимировна. – Л., 1987. – 212 с.

176. Серкин В. П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики : [учеб. пособие для ВУЗов] / В. П. Серкин. – М. : ПЧЕЛА, 2008. – 382 с.

177. Скрипко Л. В. Социально-психологические факторы адаптации практических психологов в учреждениях образования : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Скрипко Лидия Владимировна. – К., 1998. – 216 с.

178. Слюсаревський М. М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наук. студії із соц. та політ. психології / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2005. – Вип. 10 (13). – С. 3 – 14.

179. Смирнов А. Г. Вопросы динамики протекания социально-психологической адаптации студентов к ВУЗу / А. Г. Смирнов // Психологические условия становления личности в свете реформы общеобразовательной и профессиональной школы : тезисы конф. (Славянск, апр. 1988). – М., 1988. – Ч. 1. – С. 100 – 101.

180. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : МГУ, 1985. – 231 с.

181. Смирнова Т. Л. Самоактуализация личности студента в процессе подготовки экономистов / Т. Л. Смирнова // Фундаментальные исследования. – 2007. – № 12. – С. 166 – 167.

182. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Гаудеамус, 2004. – 386 с.

183. Солдатова Е. Л. Методики исследования эго-идентичности / Е. Л. Солдатова, Е. В. Бенко // Психология : Вестник ЮУрГУ. – 2013. – Т. 6, № 3. – С. 13-16

184. Солдатова Е. Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к

- взрослости : [монографія] / Е. Л. Солдатова. – Челябинск : ЮУрГУ, 2007. – 267 с.
185. Ставропольский Ю. В. Социально-психологическая модель идентичности (коммитмент-подход) / Ю. В. Ставропольский // Гуманитарные науки: Философия, социология и культурология : Вестник ТГУ. – 2009. – Вып. 11 (79). – С. 184 – 192.
186. Стародубец О. Д. Определение феномена личностной идентичности студентов как объекта исследования в психологии развития / О. Д. Стародубец // Вестник АмГУ. – 2008. – Вып. 42. – С. 64 – 67. – (Серия: Психология. Педагогика).
187. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
188. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : [Учеб. пособ. для студентов ВУЗов] / Т. Г. Стефаненко. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.
189. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум : [Учеб. пособие для студентов ВУЗов] / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 208 с.
190. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 286 с.
191. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология / Л. Д. Столяренко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 544 с. – (Серия: Учебники и учебные пособия).
192. Тернер Дж. С. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж. С. Тернер, П. Дж. Оукс, С. А. Хеслем, В. Дэвид // Иностранная психология. – 1994. – № 2. – С. 8 – 17.
193. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : [монографія] / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
194. Трофимова Г. Ю. Представления подростков о «социальном завтра» на этапе профессионального самоопределения [Электронный ресурс] / Г. Ю. Трофимова // Социальная идентичность: способы концептуализации и измерения : материалы Всерос. науч.-прак. семинара (16-19 окт. 2003 г.,

с. Новомихайловское) / Отв. ред. О. А. Оберемко, Л. Н. Ожигова; Кубанский госуниверситет; Ин-т социологии РАН. – Краснодар : КубГУ, 2004. – С. 115-122. – режим доступа к статье : <http://bubook.net/book/243-socialnaya-identichnost-sposoby-konceptualizacii-i-izmereniya-materialy-vsrossijskogo-nauchno-prakticheskogo-seminara/13-predstavleniya-podrostkov-o-socialnom-zavtra-na-yetape-professionalnogo-samoopredeleniya.html>

195. Турецька Х. Проблема емпіричного дослідження особистісної ідентичності / Христина Турецька // Вісник Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 359 – 267.

196. Уилбер К. Никаких границ. Восточные и западные пути личного роста / К. Уилбер ; пер. с англ. В. Данченко. – М. : Трансперсональный Ин-т, 1998. – 176 с.

197. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремінь, В. Ткаченко. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Знання України, 2013. – 471 с.

198. Уотсон Дж. Психология с точки зрения бихевиориста : Хрестоматия по истории психологии / Дж. Уотсон ; под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : МГУ, 1980. – С. 17 – 18.

199. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Институт психотерапии, 2002. – 490 с.

200. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. Йоргенсен ; пер. с англ. – Х. : Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с

201. Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы / А. Фрейд ; пер. с англ. М. Р. Гинзбурга. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.

202. Фрейд З. Психология бессознательного : Сб. произведений / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.

203. Фрейд З. “Я” и “Оно”: Труды разных лет : Т. 1 / З. Фрейд ; ред. и пер. Б. Р. Нанейшвили, Г. Б. Нанейшвили. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 398 с.

204. Фресс П. Восприятие и оценка времени / Поль Фресс // Экспериментальная психология / Ред. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. 6. – С. 88-134.

205. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн ; пер. с англ. В. В. Старовойтовой ; под ред. М. В. Ромашкевича. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 160 с.

206. Хацкевич Н. А. Адаптация студентов к учебной деятельности [Электронный ресурс] / Н. А. Хацкевич. – Минск : БНТУ, 2014. – Режим доступа к статье: <http://www.bntu.by/news/67-conference-mido/1641-2014-11-24-09-42-26.html>

207. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2-х т. / Х. Хекхаузен ; пер. с нем. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 2. – 1986. – 392 с.

208. Хицкая В. Ю. Учет когнитивных стилей как средство адаптации студентов первого курса к обучению в ВУЗе : [монография] / В. Ю. Хицкая. – Иркутск : Иркут. ун-т, 2008. – 128 с.

209. Хусаинова Р. Р. Адаптация студентов к условиям образования в педагогическом ВУЗе посредством группообразующей деятельности : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Хусаинова Роза Рафиковна. – Елабуга, 2005. – 219 с.

210. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; пер. С. Меленевской и Д. Викторовой. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

211. Царьова К. С. Соціальна ідентичність студентів і подолання конфліктних ситуацій / К. С. Царьова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2012. – № 2 (28). – С. 330 – 334.

212. Чепелева Н. В. Самопроектирование как фактор развития личности / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – 2014. – Т. 2, Вип. 8. – С. 4-15.

213. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник самопроекування особистості / Н. В. Чепелева // Наука і освіта. – 2014. – № 9. – С. 22-26.

214. Шихирев П. Н. Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. –

М. : Институт психологии РАН КСП ; Академический Проект, 1999. – 447 с.

215. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : МГУ, 1983. – 158 с.

216. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2007. – 128 с.

217. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 342 с. – (Серия: Библиотека зарубежной психологии).

218. Юрченко В. И. Модификация теста М. Куна и Т. Мак-Партленда «Двадцать утверждений самоотношения» : [Электронный ресурс] / В. И. Юрченко. – Режим доступа: http://psylab.info/Тест_Куна_-_Макпартленда.

219. Яковсон С. Г. Образ себя и моральное поведение дошкольников / С. Г. Яковсон, Г. И. Морева // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 34 – 41.

220. Яковенко И. Г. Идентичность и диалог / И. Г. Яковенко // Вопросы социальной теории. – 2010. – Т. IV. – С. 513 – 518.

221. Adams G. R. The Objective Measure of Ego Identity Status : A Reference Manual [Electronic Resources] / G. R. Adams. – 1998. – 90 p. – Access to the article: http://www.uoguelph.ca/~gadams/OMEIS_manual

222. Adams G. R. Toward the Development of an Objective Assessment of Ego-Identity Status / G. R. Adams, J. Shea, S. A. Fitch // Journal of Youth and Adolescence. – 1979. – Vol. 8. – № 2. – P. 223 – 237.

223. Bartholomew K. Coded semi-structured interviews in social psychological research / K. Bartholomew, A. J. Z. Henderson, J. E. Marcia // Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology / Eds. H. T. Reis, C. M. Judd. – Cambridge, MA : Cambridge University Press, 2000. – P. 286 – 312.

224. Berzonsky M. Reliability Data for the Identity Style Inventory [Electronic Resources] / M. D. Berzonsky // Journal of State University of New York at Cortland – 1997. – Access to the article : <http://w3.fiu.edu/srif/ArchivedPagesJK/>

Berzonsky/BerzonskyISI3.rtf

225. Berzonsky M. D. Social-Cognitive Aspects of Identity Style: Need for Cognition, Experiential Openness, and Introspection / M. D. Berzonsky, C. Sullivan // *Journal of Adolescent Research* – 1992. – № 7 (2). – P. 140 – 155.

226. Coopersmit S. The antecedents of self-esteem / S. Coopersmit. – NY. : Freeman, 1967. – 283 p.

227. Cote J. Identity Studies: How Close Are We to Developing a Social Science of Identity? An Appraisal of the Field / J. Cote // *Identity: An International Journal of Theory and Research*. – 2006. – № 6 (1). – P. 3 – 25.

228. Domino G. A personality measure of Erikson's life stages: the inventory of psychosocial balance / G. Domino, D. Affonso // *Journal of Personality Assessment*. – 1990. – № 54 (34). – P. 576 – 588.

229. Duriez B. Process Content Approach to Adolescent Identity Formation: Examining Longitudinal Associations Between Identity Styles and Goal / B. Duriez, K. Luyckx, B. Soenens, M. A. Berzonsky // *Journal of Personality*. – 2012. – vol. 80 (1). – P. 135 – 161.

230. *Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research* / Eds. J. E. Marcia, A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer, J. L. Orlofsky. – NY. : Springer-Verlag, 1993. – 392 p.

231. Erikson E. H. Life cycle / E. H. Erikson // *International Encyclopedia of the Social Sciences*. – [Vol. 9] – New York: Crowell Collier & Macmillan, 2007. – P. 286-292.

232. Eryigit S. Cross-cultural Investigation of the Link Between Identity Processing Styles and the Actual Work of Identity in the Career Domain / S. Eryigit, J. L. Kerpelman // *Child & Youth Care Forum*. – 2011. – vol. 40 (1). – P. 43 – 64.

233. Fogelson R. D. Person, self and identity. Some anthropological retrospect, circumspects and prospects / R. D. Fogelson // *Psychological theories of the self: process of a conflict on new approaches to the self, held March 29 – Apr. 1. 1979, by the Center for psychosocial studies, Chicago* / Ed. M. R. Stein et al. – N.Y. ; L. : Plenum Press, 1982. – P. 276 – 298.

234. Kulik J. A. Future time perspective: its relations to the socialization process and the delinquent role / J. A. Kulik, Th. R. Sarbin, K. B. Stein // *J. of Cons. and Clin. Psychol.* – 1968. – Vol. 32. – P. 257 – 264.

235. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status / J. E. Marcia // *Journal of Personality and Social Psychology.* – 1966. – Vol. 3. – P. 551 – 558.

236. Marcia J. E. Ego identity status in college women / J. E. Marcia, M. L. Friedman // *Person.* – 1970. – Vol. 38, № 2. – P. 249 – 268.

237. Marcotte J. Identity Development and Exploration and Their Psychosocial Correlates in Emerging Adulthood: A Portrait of Youths Attending Adult Education Centers in Quebec / J. Marcotte // *Vulnerable Children and Youth Studies.* – 2009. – vol. 4 (4). – P. 279 – 287.

238. Mullis R. L. Parental Relationships, Autonomy, and Identity Processes of High School Students / R. L. Mullis, S. C. Graf, A. K. Mullis // *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development.* – 2009. – vol. 170 (4). – P. 326 – 338.

239. Schwartz S. J. Measuring Identity from an Ericksonian Perspective: Two sides of the same coin? / S. J. Schwartz, B. L. Zamboanga, W. Wang, J. V. Olthuis // *Journal of Personality Assessment.* – 2009. – vol. 91 (2) – P. 143 – 154.

240. Simmons D. D. Development of an objective measure of identity achievement status / D. D. Simmons // *Journal of Projective Techniques & Personality Assessment.* – 1970. – Vol. 34. – P. 241 – 244.

241. Sinnirella M. Exploring temporal aspects of social identity: the concept of possible social identities / M. Sinnirella // *European Journal of Social Psychology.* – 1998. – Vol. 28, № 2 – P. 227 – 248.

242. Syed M. Personality Development from Adolescence to Emerging Adulthood: Linking Trajectories of Ego Development to the Family Context and Identity Formation / M. Syed, I. Seiffge-Krenke // *Journal of Personality and Social Psychology.* – 2013. – vol. 104 (2). – P. 371 – 384.

243. Tajfel H. Social categorization and intergroup behavior / H. Tajfel, M. G. Billig, R. P. Bundy, C. Flament // *European Journal of Social Psychology.* –

1971. – vol. 1. – P. 149 – 178.

244. Tajfel H. Content of stereotypes and the inference of similarity between members of stereotyped groups / H. Tajfel, A. A. Sheikh, R. C. Gardner // *Acta Psychologica*. – 1964. – vol. 22. – P. 191 – 201.

245. The specificity of autobiographical memory and image ability of the future / J. M. G. Williams, N. Ellis, C. Tyers et al. // *Memory & Cognition*. – 1996. – № 24. – P. 116 – 125.

246. Turner J. C. A self-categorization theory / J. C. Turner // *Rediscovering the Social Group: A Self- Categorization theory* / J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes et al. – Oxford : Blackwell`s, 1987. – P. 42 – 67.

247. Turner J. C. Henri Tajfel: An introduction / J. C. Turner // *Social Groups and Identities: Developing the Legacy of Henry Tajfel (to the memory of Henry Tajfel)*. – Oxford, U.K. : Butterworth-Heinemann, 1996. – P. 1-25. – (Social Psychology Series).

248. Williams J. M. G. Emotional disturbance and the specificity of autobiographical memory / J. M. G. Williams, B. H. Dritschel // *Cognition and emotion*. – 1988. – № 2. – P. 221 – 234.

249. Williams J. M. G. The psychology of suicidal behavior / J. M. G. Williams, L. R. Pollock // *Intern. handbook of suicide and attempted suicide* / J. W Chichester ; Eds. K. Hawton, K. van Heeringen. – 2000. – P. 79 – 93.

Додаток А

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації

К. Роджерса і Р. Даймонд.

Опис методики: методика складається з 101-го пункту-індикатору окремих аспектів соціальної адаптації, які подано у вигляді твердження. Значення підраховуються за 6-ти основними шкалам і шкалою достовірності.

Процедура проведення опитування й інтерпретація результатів.

1) Респонденту пропонується текстовий буклет, який містить 101 пункт і стандартний бланк відповідей. Інструкція пропонує сім варіантів відповідей від 0 (“це до мене зовсім не стосується”) до 7 (“це повністю про мене”).

2) Шкальні значення підраховуються за 6-тью шкалами. Сирі бали підставляються у формули (для кожної шкали різні) і переводяться в стандартні оцінки.

Шкала “Неправди” (достовірності) – проста сума відповідних тверджень.

Автори виокремили шість інтегративних показників (шкал). У кожній шкалі є позитивний полюс (А) та негативний полюс (В). Підрахунки значень за кожною шкалою наведено у наступній таблиці.

Інтегративні показники (шкали) соціально-психологічної адаптації

Шкала	А	В	Формула
Адаптація	Адаптивність	Деадаптивність	$A = a/a + b \times 100\%$
Самоприйняття	Прийняття себе	Не прийняття себе	$S = a/a + b \times 100\%$
Прийняття інших	Прийняття інших	Не прийняття інших	$L = 1,2a/1,2a+b \times 100\%$
Емоційна комфортність	Емоційний комфорт	Емоційний дискомфорт	$E = a/a+b \times 100\%$
Інтернальність	Внутрішній контроль	Зовнішній контроль	$I = a/a + 1,4b \times 100\%$
Домінування	Домінування	Покірність	$D = 2a/2a+ b \times 100\%$

Додаток Б

Методика дослідження самоствавлення С. Р. Пантилєєва

Опис методики: методика складається із 110 релевантних і репрезентативних пунктів – індикаторів самоствавлення, які подано у вигляді тверджень. Значення, отримані за твердженнями-індикаторами, підраховуються по 9-ти шкалам:

1) Шкала “Закритість-відкритість” – вимірює глибоке або поверхнєве проникнення у власне “Я”, рефлексивність (інша назва шкали “внутрішня чесність”). “Закритість” відповідає високому полюсу шкали при підрахунку сумарного балу.

2) Шкала “Самовпевненість” – визначає ставлення до себе як до впевненого, самостійного, вольового й надійного індивіда, якому є за що себе поважати. Позитивний полюс відповідає самовпевненості, відчуттю сили власного “Я”.

3) Шкала “Самокерівництво” – відображає специфічний вимір, близький за змістом одному з аспектів локусу контролю (“особистий контроль”). Високі бали відповідають переживанню власного “Я” як внутрішнього стрижню, що інтегрує і організує особистість, діяльність і спілкування; відчуттю послідовності і обґрунтованості внутрішніх потягів і цілей.

4) Шкала “Віддзеркалене самоствавлення” – відображає уявлення індивіда про те, що його особистість, характер і діяльність спроможні викликати у інших повагу, симпатію, схвалення, розуміння або протилежні почуття.

5) Шкала “Самоцінність” – позитивний полюс шкали відбиває відчуття цінності власної особистості і, одночасно, передбачає цінність свого “Я” для інших. Шкала відбиває емоційну оцінку себе, свого “Я” за внутрішніми інтимними, здатності викликати в інших людях глибокі почуття.

6) Шкала “Самоприйняття” – вимірює почуття симпатії до себе, погодженості зі своїми внутрішніми прагненнями; прийняття себе таким як є, незважаючи на недоліки. Позитивний полюс відповідає дружньому ставленню до себе.

7) Шкала “Самоприв’язаність” – позитивний полюс шкали відповідає ригідності Я-концепції, консервативній самодостатності, небажання й неможливості розвитку власного “Я”. Загальний фон ставлення до себе – позитивний, з елементами самовдоволеності.

8) Шкала “Внутрішня конфліктність” – по загальному психологічному змісту цей аспект самовідношення можна означити як почуття конфліктності власного “Я”. Позитивний полюс шкали відповідає існуванню у індивіда внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, тенденцій до надмірного самокопання й рефлексії, які відбуваються на загальному низькому емоційному фоні ставлення до себе. Протилежний бік шкали вказує на замкненість, поверхневу самовдоволеність, заперечення проблем.

9) Шкала “Самозвинувачення” – позитивний полюс шкали свідчить про інтерпунітивність, самозвинувачення, негативні емоції на адресу свого “Я”.

Р. С. Пантилєєв виокремив також більш узагальнені виміри самовідношення – вторинні фактори: “Самоповага”, “Аутосимпатія”, “Самозневажання”.

Процедура проведення опитування й інтерпретація результатів.

1) Респонденту пропонується текстовий буклет, який містить 110 пунктів і стандартний бланк відповідей. Інструкція пропонує дві градації відповідей: “згоден” – “не згоден”, які фіксуються респондентом у відповідних позиціях бланку.

2) Шкальні значення підраховуються по 9-ти шкалам за допомогою ключа-трафарета. Отримані таким чином сирі бали по спеціальній таблиці переводяться в стандартні оцінки – “стени” (від 1 до 10).

Додаток В

Методика діагностики самоактуалізації особистості (А. В. Лазукіна в модифікації Н. Ф. Каліной – САМОАЛ)

Опис методики: методика складається із 100 пунктів-індикаторів окремих аспектів самоактуалізації, кожен з яких містить два протилежні твердження. Значення, отримані за твердженнями, підраховуються по 11-ти шкалам:

1) “Орієнтація в часі” – виявляє, наскільки людина живе у теперішньому часі, не відкладає своє життя “на потім” і не здійснює спроби заховатися у минулому. Високий результат за цією шкалою є характерним для осіб, які розуміють екзистенційну цінність життя, низький результат діагностує зануреність у минулі переживання, завищене прагнення до досягнень, помисливість невпевненість у собі.

2) “Цінності” – високий результат за цією шкалою є свідченням, того що особистість приймає цінності особистості, що самоактуалізується, прагне до гармонічних буття і взаємовідносин з оточуючими.

3) “Погляд на природу людини” – високий результат за цією шкалою інтерпретується як стійка основа для гармонійних міжособистісних стосунків, довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість.

4) “Потреби в пізнанні” – високий результат за цією шкалою виявляє здатність до буттєвого пізнання: безкорисливе прагнення до нового, інтерес до об’єктів, якій прямо не є зв’язаним з задоволенням певних потреб.

5) “Креативність” – творче ставлення до життя.

6) “Автономність” – високий результат за цією шкалою відповідає психічному здоров’ю особистості, її цілісності, незалежності і свободі.

7) “Спонтанність” – високий результат за цією шкалою свідчить про те, що самоактуалізація є образом життя, а не мрією або прагненням. Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, гра, легкість без зусилля.

8) “Саморозуміння” – високий результат за цією шкалою свідчить про

сензитивність особистості до власних прагнень і потреб, відсутність психологічних захисних реакцій і підміни власних оцінок зовнішніми соціальними стандартами.

9) “Аутосимпатія” – позитивна Я-концепція, яка має високий рівень усвідомлення і визначає стійку адекватну самооцінку.

10) “Контактність” – шкала вимірює загальну схильність до корисних і приємних контактів з оточуючими, здатність до встановлення міцних і доброзичливих взаємин.

11) “Гнучкість у спілкуванні” – шкала співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів, зі здатністю до адекватного самовиявлення у спілкуванні і відсутністю прагнень до маніпуляцій.

Процедура проведення опитування й інтерпретація результатів.

Респонденту пропонується текстовий буклет, який містить 100 пунктів і стандартний бланк відповідей. Інструкція пропонує обрати одно з протилежних тверджень у кожному пункті, що фіксується респондентом у відповідних позиціях бланку.

Шкальні значення підраховуються по 11-ти шкалам за допомогою ключа-трафарета. Максимальна кількість балів по кожній шкалі – 15.

Додаток Д

Методика діагностики полімотиваційних тенденцій в “Я”-концепції особистості

С. М. Петрової

Опис методики: методика складається зі 32 пунктів, , які послідовно складають діади прислів'їв, які мають альтернативну спрямованість. Полімотиваційну Я-концепцію особистості складають 16 парних мотиваційних тенденцій.

1) Акізітивна мотивація – ставлення до матеріального благополуччя у житті, до грошей, визначає значущість для індивіда матеріального боку життя, виходить із загальної орієнтації на благополуччя

2) Гедоністична мотивація – орієнтація на спрощені засоби існування, на веселе, легке, радісне життя, характеризує потребу у тілесному і душевному комфорті.

3) Оптимістична (протилежна – песимістична) мотивація – віра у добрі події, надія на краще в житті, характеризує пасивне очікування благополуччя / неблагополуччя в житті, визначається як оптимістичний – песимістичний фаталізм.

4) Комунікативна мотивація – відбиває потребу у спілкуванні, у дружбі, відображає ступінь спрямованості суб'єкта на взаємодію, комунікацію.

5) Пізнавальна мотивація – відображає потребу у новій інформації, спрямованість на здобуття знань, орієнтацію на отримання освіти.

6) Трудова мотивація – відображає потребу у виконанні роботи, спрямованість на працю, орієнтацію на виконання завдання, яке поставлене, через подолання труднощів.

7) Нормативна мотивація – відображає орієнтацію на виконання групових і соціальних норм, свідчить про соціальну ідентифікацію, характеризує ступінь орієнтації індивіда на відповідальність, необхідність.

8) Моральна мотивація – відображає мотивацію індивіда на додержування моральних норм, характеризує прагнення жити чесно, за совістю,

справедливістю, відноситься до духовної діяльності людини.

9) Губрістична мотивація – прагнення досконалості, відображає орієнтацію на розвиток, потребу у досягненнях, самовизначенні.

10) Пугнічна мотивація – виражає потребу у активному , дієвому подоланні труднощій, прагнення боротися з життєвими обставинами, навіть якщо це пов'язане з певним ризиком.

11) Мотивація прагнення до вищості – виражає потреби в повазі, у авторитеті серед людей (тобто, потребу престижу), у визнанні, успіхах (тобто, глоричну потребу), у першості.

12) Мотивація позитивного ставлення до людей – виражає орієнтацію на добре, позитивне ставлення до людей, віру у доброту людей.

13) Мотивація уникнення неприємностей – відображає потребу в уникненні неприємностей із зовнішнім оточенням, погроз, небезпеки

14) Мотивація індивідуалізації – виражає потребу чи орієнтуватися на себе, чи чинити так, як бажають інші, разом з іншими.

15) Егоцентрична мотивація – відображає орієнтацію людини на себе, прагнення дбати про себе без шкоди для інших, або орієнтацію на інших, прагнення дбати про інших без шкоди для себе.

16) Альтруїстична мотивація – виражає орієнтацію на інших, прагнення думати про інших навіть із шкодою для себе, або орієнтацію на себе, прагнення думати про себе навіть із шкодою для інших.

Процедура проведення опитування й інтерпретація результатів.

1) Респонденту пропонується текстовий буклет, який містить 32 пункти і стандартний бланк відповідей. Інструкція пропонує два варіанти відповідей “вірно” та “невірно”, оцінюється кожний пункт.

За допомогою ключа-трафарета визначається наявність певної тенденції (компоненти діади мають різні оцінки), або відсутність прояву тенденції (компоненти діади мають однакові оцінки).

Додаток Е

Актуальна ідентичність (N = 297), 2006 р.

№	Ідентифікаційні категорії	Кількість ідентичностей	%
1.	Особистісні якості	1612	31,88
2.	Гендерна ідентичність	289	5,72
3.	Студентство	284	5,61
4.	Характеристики і ролі у спілкуванні	316	6,24
5.	<i>Родительська сім'я</i>	<i>315</i>	<i>6,23</i>
	<i>Власна сім'я</i>	<i>77</i>	<i>1,53</i>
	Сім'я загалом	392	7,76
6.	Людина	283	5,59
7.	Метафоричні визначення	254	5,02
8.	Професійна належність	257	5,08
9.	Етнічна ідентичність	208	4,11
10.	Політична ідентичність	198	3,92
11.	Матеріальний статус	172	3,40
12.	Характеристики зовнішності	165	3,27
13.	Громадянство	146	2,89
14.	Захоплення	112	2,22
15.	Мешканець міста, села	107	2,12
16.	Релігійна ідентичність	101	1,99
17.	Професія – тимчасовий підробіток	78	1,55
18.	Майбутня сім'я	42	0,84
19.	Майбутній професійний статус	40	0,79
	Загалом	5057	100,00

Додаток Ж

Актуальна ідентичність (N = 124), 2014 р.

№	Ідентифікаційні категорії	Кількість ідентичностей	%
1.	Особистісні якості	545	26,28
2.	Гендерна ідентичність	116	5,57
3.	<i>Родительська сім'я</i>	202	9,72
	<i>Власна сім'я</i>	23	1,12
	Сім'я загалом	225	10,84
4.	Характеристики і ролі у спілкуванні	146	7,02
5.	Етнічна ідентичність	120	5,79
6.	Людина	119	5,73
7.	Студентство	111	5,36
8.	Професійна належність	101	4,89
9.	Політична ідентичність	100	4,80
10.	Громадянство	98	4,72
11.	Метафоричні визначення	63	3,05
12.	Матеріальний статус	56	2,72
13.	Характеристики зовнішності	49	2,38
14.	Громадська діяльність	43	2,05
15.	Захоплення	40	1,92
16.	Мешканець міста, села	33	1,61
17.	Професія – тимчасовий підробіток	31	1,49
18.	Релігійна ідентичність	30	1,47
19.	Майбутній професійний статус	17	0,81
20.	Цінності, погляди	23	1,1
21.	Майбутня сім'я	8	0,40
	Загалом	2074	100

Додаток 3

Проспективна ідентичність (N=297), 2006 р.

№	Ідентифікаційні категорії	Кількість ідентичностей	%
1.	<i>Родительська сім'я</i>	192	8,09
	<i>Власна сім'я</i>	320	13,5
	Сім'я загалом	512	21,59
2.	Економічний і майновий статус	455	19,19
3.	Професійні ролі і статуси	420	17,68
4.	Особистісні якості	261	11,01
5.	Громадянство	125	5,27
6.	Освіта	115	4,88
7.	Характеристики і ролі у спілкуванні	101	4,24
8.	Регіональна ідентичність	66	2,79
9.	Гендерна ідентичність зв'язок	64	2,69
10.	Метафоричні визначення	51	2,16
11.	Вік	50	2,1
12.	Людина	49	2,08
13.	Захоплення	47	1,97
14.	Характеристики зовнішності	37	1,55
15.	Етнічна ідентичність	9	0,37
16.	Політична ідентичність	6	0,24
17.	Релігійна ідентичність	5	0,19
	Всього	2373	100

Додаток И

Проспективна ідентичність (N = 124), 2014 р.

№	Ідентифікаційні категорії	Кількість ідентичностей	%
1.	Професійні ролі і статуси	192,64	21,31
2.	Родительська сім'я	97,99	10,84
	Власна сім'я	91,48	10,12
	Сім'я: загалом	189,48	20,96
3.	Економічний і майновий статус	159,10	17,6
4.	Громадянство	71,69	7,93
5.	Особистісні якості	65,00	7,19
6.	Освіта	46,47	5,14
7.	Етнічна ідентичність	37,79	4,18
8.	Характеристики і ролі у спілкуванні		3,31
		29,92	
9.	Гендерна ідентичність зв'язок	22,69	2,51
10.	Захоплення	16,63	1,84
11.	Регіональна ідентичність	14,64	1,62
12.	Громадська діяльність	13,56	1,5
13.	Вік	12,48	1,38
14.	Людина	10,40	1,15
15.	Характеристики зовнішності	8,41	0,93
16.	Цінності, погляди	7,14	0,79
17.	Політична ідентичність	5,97	0,66
	Всього	904,00	100